

1-nji BAP

Jadidlerden Ylhamlanyp Döwrebaplyga Tarap Çekilen Ýodalar, 1914-1917

“Ylymsyz hiç bir iş öňe gitmez. Körlük bilen galar.”¹

Rus Imperiýasynyň soňky ýyllarynda musulmanlaryň arasynda bilime bolan höwes çar ýana ýaýrap, Kryma, Wolga sebitlerine, Azerbeýjana, Türkistana, ahyrsoňy hem Transkaspi sebitine baryp ýetýär. Jemgyýeti döwrebaplaşdyrmagy maksat edinen reformatorlar bilim bermegiň täze ýollaryny we ählumumy sowatlylyk ýa-da aýallaryň bilim almagy ýaly ösen jemgyýetçilik kadalaryny ündeýärler.² Türkmenler hem ýigriminji asyryň başynda, 1914-1917 ýyllar aralygynda Aşgabatda türkmen/pars dillerinde çap edilen *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* gazetiniň üsti bilen bu saldamly herekete öz seslerini goşýarlar. Olar jemgyýetiň umumy durkuny täzelemek barada ýazyp, türkmenleriň döwrebaplygyň ýolundan ýöremegini, sowatly jemgyýeti ýetişdirmegi, dünýewi bilimi dini häkimiýetden ýokarda tutmagy, we ýönekeý adamlary bilim bermek arkaly galkyndyrmagy teklipl edýärler.³ Şeýle jedelli gürrüňler Sowet döwrüne çenli dowam edýär we döwrebap bilim hem-de sosialist gymmatlyklar bilen jemgyýeti özgertmegi meýil edinen Bolşewik maksatnamalaryna garylyp gidýär. Emma, heniz Bolşewizm türkmen topragyna aýak basmanka hem, täzeçil pikirli türkmenler Rus imperiýasynyň töweregindäki türkler ýaly, medeni-jemgyýetçilik reformalaryny öňe sürýärler we öz musulman doganlaryny “ukudan oýanyp, täze mekdepleri açmaga” hem-de “bilim alyp ösmäge (tarakgy)” çagyryýarlar.⁴ Şol maksat bilenem, türkmenleriň birnäçesi mekdep gurmaga we pikirlerini çap etmäge başlaýarlar. Ýewraziýadaky reforma-pikirli musulmanlaryň göreldesine eýerip, bu türkmenler döwrebaplygyň gözlegine çykýarlar. Şeýdip olar has uly dünýäde, hem ruslardan hem musulmanlardan düzülen dünýäde, öz orunlaryny tapmaga çalyşýarlar.

Merkezi Aziýa reformizminiň taryhynda ýa-da edebiyatda atlandyrylyşy ýaly – Jadidçilikde, ylmy ýazgylarda adatça türkmenler hakynda agzamaýarlar.⁵ Meselem, Adeeb Khalid medeni reforma “türkmen jemgyýetinde hiç haçan hakykata öwrülip biljek hadysa bolup ýüze çykmady” diýip, nygtaýar.⁶ Emma, türkmenleriň arasynda medeni aktiwizmiň belli bir görnüşiniň bolup geçendigi hakykatdyr. Bu bolsa taryhçylary irki Merkezi Aziýa reformasyny hemmetaraplaýyn öwreniş işlerine türkmenleri hem goşmaga mejbur edýär. Türkmenleriň taryhy arhiwlere girizilmeli: olaryň sesi, ideýalary, we sosial hereketleri Merkezi Aziýanyň taryhyna has hem içgin aralaşmak üçin öwrenilmeli. Eger biz türkmenleriň başdan geçirenlerini Jadidizmiň taryhyna has giňişleýin ornaşdyrsak, Jadidizme we onuň musulman türkleriniň döwrebaplyk bilen aragatnaşygyndaky wajyp ornuna hem has çuňňur düşünmäge ýol açarys. Şeýlelik bilenem, birnäçe dünýäniň arasynda galan milletiň ýörän ýollaryny synlap bileris: ýer we medeni taýdan türk dünýäsi, syýasy taýdan kolonial rus dünýäsi, ruhy we medeni taýdan bolsa has uly musulman dünýäsi. Jadidizmiň muşdagy bolan türkmenler bu dünýäleriň ählisinden hem öz paýlaryny almak isläpdirler.

Bolşewik Rewolýusiýasy bolup geçende, türkmenleriň entek reforma çekişmelerine işjeň gatnaşyp başlanyna sanlyja ýyl bolupdy. Emma türkmenleriň arasynda Jadidçilik uzak ýaşamaýar. Çünki türkmen medeni işgärleriniň sürgün edilmegi medeni işleriň uly zyýan çekmegine sebäp bolýar. 1910-njy ýyllarda türkmenleriň döp-dessurlar, döwrebaplyk, yslam dini, we sosial özgerişlik baradaky çekişmelere gatnaşmagy Jadidçiligiň türkmenleriň dünýägaraýşyna ýetiren täsirini görkezýär. Has uly musulman dünýäsi bilen baglanyşykly tejribeleri bolsa, türkmen reformatorlaryna 20-nji hem-de 21-nji asyrlarda hem dowam etjek türkmen şahsyýetini sowat we bilim almak bilen baglanyşdyrmaga ýol açýar.

Adaty Mekdepler

Musulman çagalary adatyça bäs ýaş bilen ýedi ýaş aralygynda bilim almaga başlaýarlar. Oglanlar mekdepde, gyzlar bolsa mollanyň öýünde mollanyň aýalyndan sapak alýarlar. Emma diňe çagalarynyň zähmetine mätäç bolmadyk, ýagdaýy oňat maşgalalar çagalaryny okuwa ugradyp bilýärler. Bilim almagyň ilkinji basgançaklarynda çagalara täret almak, namaz okamak we elipbiýi ýat tutmak ýaly adatlar öwredilýär.⁷ Adaty musulman mekdepleri okuwçylara pars ýa-da arap dillerinde yslam dinine degişli mowzuklary ýat tutdurmak esasynda hereket edýär. Munuň netijesinde okuwçylar ýazuw-bozuwy (özbaşdak ýazyp we okap bilmek) däl-de, diňe ýat tutan parçalaryny ýatdan aýtmagy öwrenýärler.

Adaty başlangyç mekdeplerde köpçüligiň bilimdar hasaplaýan ruhanylary (mollalar, ymamlar, ahunlar) mugallymçylyk edýärler.⁸ Bu adamlarda hiç hili pedagogik bilim bolmasa-da, olar milli ýolbaşçy saýylýar we jemgyýetde hökümleri ýöreyär. Mekdepdäki jogapkärçiliklerinden başga-da, bu adamlar toýda, ýasda, çaga doglanda, baýramçylyklarda döp-dessurlary berjaý ediji bolup hyzmat edýärler. Hasap ýöretmek, dawalary çözmek, miras paýlamak ýaly adminstratiw hyzmatlar hem şolara ynanylýar. Olar bu wezipelerini Sowet döwrüne çenli dowam edýärler.⁹ Türkmen reformatorlary ruhanylaryň jemgyýetdäki ornuny ýazgarmayarlar. Çünki olar yslam dininiň adatlaryna garşy dældiler. Emma olar halk içinde aýdany ýöreyän ruhanylaryň jemgyýete siňen güýçli täsirine garşy göreşmeli bolýarlar.

Adaty mekdepleriň gurluşy birmeňzeş bolup, olarda ne parta bolýar ne-de tagta. Mekdep kitaplaryny Gurhan we yslamyň esasy teoriýalaryny we tejribelerini öz içine alýan ýazgylar düzýär. Sapak wagty okuwçylar ýerde ýarymaý şeklinde oturýarlar. Mugallym hem ortada okuwçylara bakyp oturýar. Şeýle edilende mugallyma taýagyny okuwçylara ýetirmek we olary höweslendirmek ýa jezalandyrmak aňsat düşýär. Köplenç halatlarda okuwçylara mugallymyň gözegçiligi gerek bolmaýar. Olar ýa özbaşdak ýa-da ulurak okuwçylaryň kömegi bilen sapaklaryny öwrenýärler. Mekdebi gutaranlar parçalary ýatdan aýdyp bilmek ukybyny ele alýarlar, emma okuwçylaryň köpüsi hiç haçan ýazmagy we okamagy öwrenmeýär.¹⁰ Ýerlikli ýagdaýlarda *Gurhandan* ýa-da *hadysdan*¹¹ ýerlikli parçalary ýatdan aýdyp bilmek erkek adamyň abraýyny artdyryýan aýratynlyk, yslam dininde bolsa uly hormat goýulýan döp hasaplanýar. Okuwçylaryň aglabasy mekdebi gutaryp ylymly-bilimli adamlar däl-de, daýhan ýa-da söwdagär bolup ýetişýärler. Mekdepde öwrenen zatlaryny köpler soňra ýatdan çykarýarlar. Türkmen reformatorlary hem, öýlerinde ukyplaryny kämilleşdirmäge kömek etjek garyndaşlary bar bolan okuwçylardan başgalary üçin mekdepleri netijesiz hasaplaýarlar.¹²

Türkistanda sarizmiň soňky ýyllarynda mekdepleri maliýeleşdirmegiň iki ýoly bolupdyr. Mekdepler ýa adaty medreselere bagş edilýän dini peşgeşlere (wakf)¹³ ýa-da ene-atalaryň berýän pullaryna, käte bolsa halat-serpaýlaryna bil baglamaly bolýarlar.¹⁴ Mekdepleriň ýerleşýän ýeri we jaýy hem goşmaça alada bolýar. Wakf bilen maliýeleşdirilen mekdeplerde mugallym we okuwçylar üçin ýaşayyş jaýlary we sapak okatmak üçin ýerler bolýar. Olar käwagt metjitlerde, käte gara öýlerde, käbir çarwalar üçin bolsa çölde açyk asmanyň aşagynda gurnalýar.¹⁵ Käbir mollalar hem göçme bolup, çarwa maşgalalar bilen bile göçüp-gonupdyrlar. Olar çarwa maşgalalaryň çagalaryna harplygy we dini düşüňjeleri öwredýärler, wagtly dolansoň hem indiki menzillerine göçýärler.¹⁶ Ol döwürlerde türkmenleriň köpüsi mekdep bilimini oturmly obalarda alýarlar.

Türkmenler üçin ýerli rus mekdepleri

Adaty mekdeplerden daşary hem, *russko-tuzemnye školy* ýa-da ýerli rus mekdepleri diýlip atlandyrylýan rus döwlet mekdepleri bolupdyr. Ol mekdepleriň türkmenleriň arasynda 1895-nji ýylda düýbi tutulýar, emma ilkinji ýyllarynda olara kän okuwçy barmaýar.¹⁷ Rus Bilim Ministrliگی 1870-nji ýyldan başlap “gündogar halklary” üçin alternatiw mekdep bolup hyzmat edýän ýerli rus mekdeplerini ýa-da resmi dokumentlerde aýdylyşy ýaly *inorodeçeskiia uçilişa* (daşary ýurtlular üçin mekdepler) açyp başlaýar.¹⁸ Bu okuw jaýlary dört ýyllyk bolup, hem

rus hem dáp bolup gelýän musulman bilimini rus we ýerli dillerde öwredýärler.¹⁹ Bu okuwlaryň okuw maksatnamasy okuwçylar uçurym bolýança rus dilinde okamagy we ýazmagy öwrener ýaly edip düzülýär. Rus dilini bilmek adamlaryň rus imperiýasyna uýgunlaşmagy hem-de rus medeniýetiniň agalygyny kabul etmäge goşant goşmagy üçin wajyp görülýär. Rus diliniň zerur tutulmagynyň sebäplerine diňe rus gymmatlyklaryny ýaýratmak girmän, eýsem rus dilindäki dokumentlerden baş çykaryp bilýän ýerli kadrlary türgenleşdirmek hem girýär.²⁰

Dini çydamlylygyň gerimini giňelden 1905-nji ýylyň rewolýusiýasyndan soňra, imperiýanyň iň uly medeniýetine uýgunlaşmak üçin diniňi üýtgetmek gerek bolmaýar. 1907-nji ýylda çykan kanun başga milletlere rus diliniň üsti bilen ruslar ýaly pikirlenmegi öwretmegi, emma olara ortodoks dinini kabul etdirjek bolmaktan saklanmalydygyny belleýär.²¹ Gündogary öwreniji we Rus Bilim Ministriliginiň žurnalynyň (*Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniia, ŽMNP*) redaktory Vasilii V. Radlov şeýle ýazýar: “Ýerli rus mekdepleri biziň milli bilim ulgamymyz bilen musulman halklarynyň arasynda köpri bolup hyzmat eder. Rus hökümeti musulmanlaryň dinine goşulman, diňe olaryň milli ösüşine goşant goşmaga synanyşar.”²² Şu jümleler bilen hem, ol imperiýanyň medeniýetleşdirmek maksadyny suratlandyrýar. Nikolai Petrovich Ostroumov (1846-1930)²³ *ŽMNP* žurnalnynda häli-şindi makala ýazýar. Ol şeýle-de redaktorlyk eden *Turkistan wilayatiniň gazetini* atly gazetini “ýerlileriň gözünü açmak” üçin gural hökmünde ulanýar. Dürli rus ýolbaşçylary musulmanlardan kân garşylyk alman, olary imperatorlyga salmaga synanyşýarlar. Ýerlileri bilim bilen üpjün etmek bu maksady amala aşyrmagyň iň netijeli ýoly bolup görünýär.

Adrienne Edgaryň düşündirişine görä, rus mekdepleri “ýerlilere tagta, hökümete, rus kanunyna we güýjüne hormat goýujy ruhda bilim bermäge”²⁴ hem-de “gelejekki rusça gürlýän terjimeçileri, ruhanylary, harby işgärleri we mugallymlary taýýarlamaga”²⁵ niýetlenilýär. Gurbanow bilen Kuzmin bu mekdepleriň “ynamdar şahslary”²⁶ ýetişdirmegi maksat edinendiklerini belleýärler. Bu hakykata ýakyn bolsa-da, ýerlileri medeniýet dellallary hökmünde gören türkmen alymy Gurbanowyň pikirlerine gabat gelýär. Gurbanow şeýle ýazýar: “Ýerli rus mekdepleri türkmen milletini rus diline we rus durmuşyna ýakynlaşdyrmak üçin niýetlenen. Şeýdip hem, wagtyň geçmegi bilen olaryň täsiri artdy we rus medeniýetini türkmen halkyna ornaşdyrdy.”²⁷ Hut şol sebäpli-de, ulemalar (dini alymlar) rus mekdeplerine ilki başdan şübheli garaýarlar we olar okuwçylara “ortodoks dinini” kabul etdirmek isleýändirler diýip gorkýarlar. Munuň üstesine, rus mekdepleri açylandan soň dindarlar işlerini ýitirýärler we olaryň jemgyýetdäki wezipesi peselýär.²⁸

Rossiýa rus dilini suwara bilýän ýerli administratorlar gerek bolýar. Edgar ýerli rus mekdeplerinden uçurym bolan kiçijek türkmenler toparynyň wajyp orunlary eýeländigini we geljekki Sowet Türkmen Respublikasynda dil we medeni taýdan ruslaşan baş syýasy şahslar bolup ýetişendiklerini hem belläp geçýär.²⁹ Transkaspi sebitinde Mekdep Inspektorlarynyň Müdiri hem-de *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* Transkaspi gazetiniň redaktory Ivan Alexander Belýayev (1920) ýerli rus mekdepleri “türkmenleri medeniýetleşdirer” diýip umyt edýär.³⁰

Türkmen alymy Hezretguly Durdyýew bolsa, Transkaspi sebitindäki ýerli rus mekdeplerine gatnan okuwçylaryň sanynyň örän az bolandygyny belleýär.³¹ Onuň sözlerine rus administratiw hasabatlary hem güwä geçýär: 1908-nji ýylda baş sany ýerli rus mekdebinde 228 okuwçy bolupdyr; olaryň hem diňe 100 sanysynyň milleti türkmeni.³² Graf Pahlene görä, bir ýyl soňra Transkaspi sebitindäki rus mekdepleriniň sany 10-a, okuwçylaryň sany bolsa 328-e ýetýär.³³ 1914-15 okuw ýylyna çenli türkmen sebitinde 58 sany rus mekdebi, emma 209 sany mekdep bolupdyr.³⁴ Rus imperiýasynyň we Sowet döwletiniň dokumentleri 1917-nji ýyldan soňra azyndan 10 ýyllap mekdepleriň sanynyň köpelendigini görkezýär; adaty mekdepleriň sany rus mekdeplerinden has köp bolupdyr. 1910-njy ýylda Transkaspi sebitinde 9560 okuwçydan (900 gyz) ybarat 557 mekdep, we 911 okuwçyly 56 medrese bolupdyr.³⁵

Jadidçilik

Rus imperiýasyndaky musulmanlar bilimiň jemgyýetiň ýagdaýyny suratlandyryandygyna göz ýetirip, adamlaryň döwrebaplaşmagy üçin bilimiň tiz özgerdilmegini goldapdyrlar. Rus imperiýasyndaky musulmanlara eýeter bolan yslam we rus döwlet bilimi bilen kanagatlanmadyk reformatorlar döwrebap jemgyýetiň zerurlyklarynyň biri hökmünde okatmagyň täze usullaryny öňe sürýärler.³⁶ Täze görnüşli başlangyç mekdepler diňe reforma geçiren mekdepler bolman, olar bilimiň täzedan düzülen we döwrebap pikirleriň möwç alýan ýerlerine öwrülýärler. Muny tatarlaryň, özbekleriň we azerbeýjanlaryň işlerinde aýdyň görmek bolýar. Jemgyýetiň döwür bilen deň ädim ätmegi üçin bilimi öňe sürmekde türkmenler hem çetde durmaýarlar. Taryhçylar “jadidçilik” (*usul-i jadid* sözünden) ýa-da “täze usul” termini ulanyp başlaýarlar. Bu termin ilki bilen 1880-nji ýyllarda tatar alymy Ismail Bey Gasprinskiň (1851-1914)³⁷ başda durmagy bilen açylan täze tatar mekdeplerinde pedagogikada ulanylýar. Tatarlaryň arasynda Gasprinski ýaly reformatorlar Jadid adyny alýarlar. Pedagogika hem sosial özgerişlikleri we döwrebaplyga bolan ymtylmany öz içine alýan jadidçilige ýugrulýar. Şeýle-de bolsa, türkmenler we türkistanlylaryň köpüsi “Jadid” ýa-da “jadidçiler” termini ulanmaýarlar. Olar döwrebaplyga tarap çeken ýodalaryny “tarakgy” (ösüş, progres) diýip atlandyryýarlar. Men şeýle ideýalary öňe süren türkmenleri “Jadidlerden ylhamlanan türkmenler” diýip atlandyryýaryn. Olar Merkezi Aziýanyň ilkinji Jadidler toparynyň agzasy bolmasalar-da, olaryň jemgyýetiň ösüşini iki elläp goldandygy ikuşsuzdyr.

Türkmenler hem “şahsyýet dile baglanan” diýen Jadid düşünjesini kabul edýärler.³⁸ 1910-njy ýyllarda ösüşin tarapdarlary sowatlyk we türkmenleriň nädip okamagy we ýazmagy öwrenmelidigi barada pikir alyşyp başlaýarlar. Olar dil we harplyk barada dürli soraglary orta atýarlar. Çünki Jadidler sowatlylygy adamlaryň döwrebaplaşmasy üçin wajyp hasaplaýardy.

Jadidlerden ylhamlanan türkmenler 1917-nji ýyldan öň: Prosopografiýa

1917-nji ýylda Bolşewikleriň güýje galan wagty, türkmenleriň birnäçesi eýýäm sowatlyk, dil, öwrenmek ýaly soraglardan söz açyp, bilim, zenan hukuklary, we şahsyýet ýaly meseleleri ele alyp ýördüler. Jadidlerden ylhamlanan türkmenleriň sany az bolan hem bolsa, olaryň pikirlerini gözden salmak mümkin däl. Bu ýagdaý Halidiň sözlerini hem berk tassyklaýar: “Jemgyýeti rewolyusiýalaşdyrmagy niýet edinyän adamlar hiç haçan köp sanly bolmaýar. Olar jemgyýetiň az sanly we iň ýönekeý wekilleridirler.”³⁹

Türkmenler Jadidleriň işlän ýeri bolan şäher merkezlerinden uzakda ýaşasalar-da, olar reformist maksatlardan Edgaryň belleýşi ýaly, “medeni taýdan üzne” bolmandyrlar.⁴⁰ Buharadaky, Istambuldaky, we Ufadaky yslamy öwrenýän bilim merkezlerinde okamak türkmenleriň gadymdan gelýän däbidi.⁴¹ Bu bolsa olaryň Jadidçilik, döwrebaplyk, we öwrenmegiň täze usullary bilen tanyşmagyna sebäp bolýar. Şeýle däpler ýigriminiň asyrdan hem dowam edýär. Munuň netijesinde türkmenler dürli medeniýetlerden bolan adamlar bilen gatnaşyk edip, gözyetimlerini giňeldýärler. Olar türkmen topraklaryna dolanyp gelensoňlar, täze mekdepleri gurmaga we gazetlerde makala çap etmäge girişýärler. Şeýdip olar 1910-njy ýyllarda ösüş we şahsyýet barada täzeçe pikirlenmäge goşant goşýarlar. Türkmenler diňe Jadidçilige gatnaşman, eýsem beýleki türki sebitlerden alan bilimlerini öýlerine gelip indiki türkmen nesline bagş etmäge höwesek bolýarlar.

Türkmenleriň öz sosial hallaryny gözden geçirmeklerine we dünýädäki tutýan orunlary barada gyzyklanmaklaryna diňe Rossiyanyň koloniýasy bolmaklary sebäp bolmaýar. Türkmenleriň pikirlenişiniň şekil almagyna bütin musulman dünýäsi täsir edýär. Çünki musulman jemgyýetleri biri-biri bilen ýakyn gatnaşyk saklaýarlar.⁴² Munawwar Qari, Mahmud Khoja Behbudiy, Rizaeddin ibn Fakhreddin, Namyk Kemal, Aly Suavi, Ahmet Agaoglu, Sayyid, Jamal al-Din al-Afghani, we Qasim Amin dagylar Türkistanyň, Tatarstanyň, Osman Imperiýasynyň, Azerbeýjanyň, Eýranyň, we Müsüriň täzeçil öwrülişikleriniň wekilleridi. Olaryň işlerinde 19-njy asyryň soňlarynda we 20-nji asyryň başlarynda musulman dünýäsinde şahsyýet barada ýazgylary tapmak bolýar.

Bu wekilleriň işleri türkmenleriň käwagt bir ädim yzda bolandygyny, ýöne hemişe musulman dünýäsi bilen bile öňe ädim ädendiklerini ýerlikli beýan edýär.⁴³ Muhammetguly Atabaý oglunyň (1885-1916) makalasyndaky teswirleri beýleki türkleriň türkmenlere eden möhüm täsirini tassyklaýar: “Beýleki milletler türkmenlere köp işde görelde bolýarlar.”⁴⁴ Türkmenler tatar Gasprinskä uly sarpa goýsalar-da, Jadid düşünjesiniň Transkaspä aralaşmagyna goşant goşan sesleriň köpüsini dillerinden düşürmeýärler. Bu bolsa türkmen intelligentleriniň türkmen topraklaryndan has uzaklarda bilim alandygyndan habar berýär. Olaryň köpüsi öýlerine özgerişlikleri geçirmek maksady bilen dolanýarlar. Çünki olaryň goldawyna iň mätäçler ýerli türkmenlerdi.

Şeýle adamlaryň ikisi hem Taşkentde bilim alan Muhammetguly Atabaý ogy we Kümüşaly Böriýew (1896-1942)⁴⁵ dagylardy. Hem mugallym hem publisist bolup işlän Atabaý ogy “Türkmen Mekdepleri” we “Täze Mekdep Usuly” ýaly gazet makalalaryny ýazyp, mugallymlary Gasprinski tarapyndan öňe sürülýän fonetik okadyş usulyny ulanmaga höweslendirýär.⁴⁶ Böriýew we Alyýew ýaly adamlar öz obalarynda täze usully mekdepleriň düýbünüň tutulmagyna kömek edýärler.⁴⁷ Atabaý ogy hem mekdepleriň gurulmagyna gatnaşýar. Ol Nohurda, Çelekende, we Şagadamda (Türkmenbaşy) mekdep gurýar. Soňky iki mekdep diňe gyzlary kabul edýär.⁴⁸ Bu adamlaryň meňzeş tarapy bolsa – olaryň hemmesinde jemgyýetiň özgerenini görmäge bolan islegiň bolmagydy.

Tanymlal türkmen şahyry we ýazyjysy Berdi Kerbabaýew bilen birlikde Abdylla Gelenow Sank Peterburg Uniwersitetine girmezden öňürti Buharadaky medresede okaýar. Irki türkmen dilindäki ýazgylaryň awtorlary Allaguly Garahanow (1892-1938) we Muhammet Geldiýew (1889-1931) hem Buhara medreseleriniň birinde bilim alýarlar. Geldiýew Ufadaky Jadid medresesinde okuwyny dowam etdirýär. Abdülhäkim Gulmuhammedow (1885-1931) hem Buhara medresesini tamamlýar we Istanbuldaky hem-de Sank Peterburgdaky uniwersitetlerde bilimini artdyrýar. Bu adamlaryň her biri poeziýanyň, çekişmeleriň, okuw kitaplarynyň üsti bilen we mekdeplere goldaw bermek arkaly türkmen sowatlylygy, dili, bilimi, we şahsyýeti barada täzeçe pikirlenmäge goşant goşýar.

Olardan biraz ýaşrak Hojamyrat Baýlyýew (1905-1946) 1914-nji ýylda Mary etrabynda ýerleşýän öz obasyndaky Jadid mekdebine gatnaýar. Soňra hem Marydaky rus döwlet mugallymçylyk mekdebine girýär. Soňra ol geljekde öz adyny göterjek Aşgabatdaky Taryh, Dil we Edebiýat Institutynda professorlyk edýär. Dramaturg Aýytjan Haldurdyýew Taşkent Mugallymçylyk Institutynda bilim alýar. Ol ýerde Haldurdyýewe ilkinji türkmen okuw kitabyňyň awtory direktor Alişbeg Alyýew tälimçilik edýär we edebiyatdaky türkmen mowzuklaryna täzeçe çemeleşmegi maslahat berýär.⁴⁹ Haldurdyýew Transkaspä dolanyp, “konserwatiw” musulman düşünjelerini ele alýan “Galyňsyz” ýaly gyzgalaňly oýunlary ýazýar.⁵⁰

Kakadaky täze usul türkmen mekdebiniň uçurymy Muhammetgylyç Biçäre (Nyzamy) (1885-1922) poeziýanyň döp bolup gelýän görnüşiniň üsti bilen medeni gymmatlyklary we umumy sosial zerurlyklary bilim meselesi bilen birleşdirmäni başaýar. Adaty mekdepleriň gadymy okadylyş usullaryny we mollalaryň medeni ýolbaşçylygyny teswirläp, ol şeýle ýazýar:

Eý dostlar, eger adaty türkmen mekdebini gutarsaňyz

Näçe agyr işleseňizem, soňunda garyp galarsyňyz

Metjitde ymam iň belent mertebä eýe,

Näçe agyr işleseňizem, soňunda garyp galarsyňyz.⁵¹

Türki medeniýetlerde poeziýanyň güýçli orny bolupdyr. Şol sebäpden hem, reformist ideýalary ýaýratmak üçin poeziýa ýerlikli gural bolup hyzmat edýär.

Hatda käbir Jadidlerden ylhamlanan mekdeplerde bilim almadyk adamlar hem pikirlenmäniň reformist usulyna goşantlaryny goşýarlar: Molladurdy Annagylyç (1860-1922), Muhammetgylyç Biçäre (Nyzamy, 1885-1922), we Allaberdi Hojanyýaz ogly (Mollamurt, 1885-1930) dagylar ýerli mekdep-medreselerde bilim alýarlar. Şeýle-de, Suhanberdi Öwezberdi ogly (Körmolla, 1876-1934) we Durdy Gylyç (1886-1950) hem türkmen poeziýasynyň üsti bilen reformist pikirlenmäni öňe sürmekde ýokarda ady agzalan şahyrlara goşulýarlar.⁵²

Yslama garşy durmasalar-da, Jadidlerden ylhamlanan türkmenler yslam medeniýetinde üýtgeşmeleri görmek isleýärler. Olar ulemalary (dini alymlar) ösüşe böwet hökmünde görýärler, emma täze özgerişlikleri nä derejede isleýän bolsalar, köneleri hem şol derejede ýykmak islemeýärler. Bu yslama garşy öwrülişik däl-de, sosial güýji ulemalardan we ruhanylardan daşlaşdyryp, aýallara bolan garaýşy biraz üýtgetmekdi. Bilimiň täzedan düzülmegi we medeni özgerişlik yslamdan daşlaşmak däl. Halidiň işlerinde görnüşi ýaly, bu reformalar içerden ösmek arkaly musulman medeniýetini saklap galmaga synanyşyk bolýar.⁵³ Jadidleriň teklpleri yslam şahsyýetini ýitirmän, bilimi dine daýanýan okuw bilen täze dünýewi dünýäniň talaplarynyň birleşýän ýerine ýerleşdirmäge gönükdirilýär. Jadidleriň niýeti bilimi “dünýewi” we “dini” diýen iki bölege bölmek däl; olar döwrebap ylym bilen adaty bilimi birleşdirýän köpri gurmak isleýärler. Täze intellektual gurşawda Ýewropa ylymlary we olar bilen bir sanda yslamy öwreniş sapaklary hem okadylýar. Bilime çemeleşmäniň bu usuly ylma we oňa goýlan sosial çäklendirmelere täze many çaýýar. Rus imperiýasyndaky musulmanlar üçin rus diliniň ähmiýeti aýratyn orna eýedi. Şonuň üçin hem reformatorlar täze usul mekdeplerine rus dilini ornaşdyrýarlar.

Sowatlylyk, Mekdepler & Ulema

1897-nji ýylyň hasabatynda Rus hökümeti türkmenleriň sowatlylyk derejesini bir göterimden hem aşakda diýip çaklaýar.⁵⁴ Ýerli ýaşaýjylar we rus adminstratorlary bu pes dereje üçin Türkistan bilim sistemasyny ýazgarýarlar: ylym-bilimiň we berk sosial güýjüň mugallymlaryň ornunda hereket edýän ulemalaryň eýeçiliginde bolmagy, adaty mekdeplerde mollalaryň okadyş usullary. Adaty sapak okadylyş usuly (ýazmagy-okamagy öwrenmän, diňe mukaddes ýazgylary ýat tutmak) iň uly mesele hasap edilýär. Beýle usul bilen okadylan okuwçy iň soňunda diňe yslam teoriýasyny we edep-terbiýäni öwrenýär, emma örän pes derejede resmi bilim alýar.⁵⁵ Türkmenler üçin rus döwlet mekdepleri (*tuzemnye školy*)⁵⁶ hem açylyar, emma olarda juda az sanly okuwçy okaýar. Sany köpeliş barýan ylymly-bilimli türkmenler bu mekdepleriň ikisiniň hem çagalara ýeterlik hyzmat edip bilmeyändigine düşüňärler. Sowatlylygyň döwrebap adamyň esasy aýratynlygyna öwrülip barýan dünýäsinde, reformist türkler adaty Türkistan bilimini “kemçilikli” hasaplaýarlar.⁵⁷ Türkmen reformatorlarynyň köpçüligiň sowatlylygyny ösdürmek we musulmanlary bilimiň täzeçe ýolundan ýöredip galkyndyrmak arzuwy ulemalary orunlaryndan gozgjajak sosial üýtgeşmeleri talap edýärdi.

Türkmenler gadymdan gelýän yslam pedagogikasyny “kemçilikli” görüp başlanlaryndan soňra, mollalar sosial kemçilikleriň sebäbi saýylyar. Mollalaryň ylym-bilime hökmürowanlyk etmegini türkmen halkynyň iň uly meseleleriniň biri hasaplan Atabaý ogly, olary nyşana alyp şeýle ýazýar:

Mollalar bizi bisowatlykdan oýarjak hiç hili peýdaly iş etmezler.

Mollalar siziň adamlaryňyzy yza galak edip sakladylar.

Olar dogryny ýalňyşdan saýgaryp hem bilmeyärler, şonda-da olar birgiden pul alýarlar.

Eý, adamlar, mollalara gulak germäň.

*Ukudan oýanyň!*⁵⁸

1910-njy ýyllarda, türkmenler diňe pedagogikanyň adaty usullaryny soraga çekmän, eýsem mugallymlaryň (ulemalaryň) däbe siňen sosial statusyny, onuň bilen birlikde hem berk ornaşan medeniýet we bilim strukturasyyny sorag astyna alýarlar?.

Jadidleriň göreldesini alan türkmen ýazyjylary özleriniň bilimi özgertmek ugrundaky aladalaryny “türkmen halkyna ýaýran ‘doňdurup barýan’ kesele garşy göreş” diýip atlandyryýarlar. Olar döredýän şygrylarydyr prozalary bilen “bu keseliň ildeşlerine ýetiren heläkçiligine ‘melhem’ bolmagy” tama edýärler.⁵⁹ “Täze usul” diýlip atlandyrylan makalada Öwez Muhammetýar ogly şeýle ýazýar:

*Biz, türkmenler, köp-köp mahallar bikär we gaty ukylarda bolundyk ýagny gaflatda we haýwanlykda geçindik. Indi şu asyrdaky gözlerimizi süpürüp bir ýagşy dünýä syn etsek hemme taýpalar ylym okap, hünär öwrenip bizden öňdediklerini göreris. Hemmeler şu sebäpden dünýäde hoşwagt bolup, rahat ömür geçirýärler.*⁶⁰

Mugallymlaryň, şahyrlaryň, lingwistleriň, we dramaturglaryň ösüş (tarakgy) düşünjesini döretmäge gatnaşýan mahaly edil Atabaý ogly ýaly, Öwez Muhammetýar ogly hem türkmen durmuşyny we gymmatlyklaryny döwrebap dünýä bilen birleşdirmäge çalyşyp, türkmen jemgyýeti hakynda täze pikirleniş ýoluny görkezýär.

Tatarlar we özbekler has öňräk sosial we bilim reformalaryny geçirip, teatryň, neşirýatyň, we bilimiň Ýewropalaşdyrylan görnüşini kabul edipdiler. Olar türkmenlere görelde bolýarlar we döwrebap durmuşyň miwesini dadyp, dini we milli şahsyýeti gorap saklamaga höweslendirýärler. Türkmenler hem öz gezeginde reformalary başlatmak üçin mekdepleri nyşana alýarlar. Olar 1910-njy ýyllarda okatmagyň täze usulyny, aýallara degişli döp-dessurlary, medeniýetiň ornuny, şeýle-de türkmen dilinde (rus ýa-da arap diline garanda) bilim bermegiň zerurlygyny ele alýan gazet makalalaryny, şygrylary, we okuw kitaplaryny ýazýarlar.⁶¹

19-njy asyrdaky we 20-nji asyryň geçilenden soňra hem, bütin türk dünýäsinde esasy garşy çykylan ýagdaý adaty musulman mekdebinde çagalaryň harplygy okamaga sarp edýän wagtyň möçberi bolýar. Bu meseleler reformist gürrüňlerine saldamly goşant goşan Muhammetguly Atabaý oglunyň 1915-nji ýylda ýazan makalasyndaky goşguda aýdyň şöhlelenýär:

“Mekdepdäki oğlanlar elipbiýem aýdyp bilmeýärler...”⁶²

Mugallym Alyýew türkmen dilinde täze okuw usulyna we onuň düzgünlerine eýerýän gowy kitap çap etdi, we... eger çagalaryň şol kitapdan okadylsa iki aýyň içinde okamagy we ýazmagy öwrenenler (şeýle kitaplary has köp çykarmaga hem çagyryýar). Şeýle bilim berlenden soňra, çagalaryň ýazgylara derrew düşünerler we Gurhany ýa-da öňlerinde goýlan islendik kitaby düşündirip bilerler. Türkmenler bilen deňşdireniňde, beýleki milletler bu usuly uzak wagt bäri ulanyp gelýärler. Bu olarda näme üçin şeýle köp sowatly adamlaryň bardygynyň sebäbidir. Olar öz topraklarynda söwdany hem-de ähli girdeji getirýän zatlary öz ellerinde aýlaýarlar, biz bolsa yza galýarys.

Elbetde, mekdebe ýa-da medresä girýän her bir çaga beýik molla bolup ýetişmez. Çagalaryň aglabasy mekdebi düşünjesiz we dereksiz bolup gutarýarlar. Emma täze düzgün bilen okadylsa, olaryň hiçisi musulman ýazuw sistemasyny bilmän çykmaz. Olaryň harplygy bir ýerde (okuwda) öwrenmekleri olara peýdalý bolar.⁶³

Bu görnüşli makalalar Jadidlerden ylhamlanan türkmenleriň arasynda mekdeplerde ýazuw-bozuwy öwretmek barada gyzgalaňly çekeleşmelere bat berýär. Mekdepleriň ady “mekdep” diýip saklanylyp galýar,

ýöne “täze usul” (täze düzgün, ýeni usul) aýyklaýjysy makalanyň ýa-da goşgynyň awtorynyň okatmagyň täze usuly hakynda gürrüň edýändigini görkezýär. Käbir çekişmä gatnaşyjylar köne düzgünli mekdeplerden, mugallymlardan (ruhanylar), we wagty geçen pedagogikadan aý zeýrenýärler. Olar bir wagtlar uly hormata eýe bolan köne okuw däplerini täze zamanada täze dünýäniň türklerden edýän talaplaryny ýerine ýetirmek üçin ýeterlik däl hasap edýärler.

Öwrenmek däbine musulman dünýäsinde uly sarpa goýulýar. Türkmen ýazgylary türkmen gymmatlyklarynyň içinde ýaşlaryň biliminiň ýokarda goýlandygyna aýdyň şaýatlyk edýär, hatda köp maşgalanyň çagalaryny mekdebe ibermäge ýagdaýy ýetmedik hem bolsa. Atabay ogy mekdeplere reformanyň zerurdygy barada kän makala ýazýar. Onuň pikirine görä, sosial üýtgeşiklik geçirmek üçin türkmen jemagaty ilki bilen okamak we ýazmak, umumy bilim, we türkmen medeniýetiniň döwrebaplaşmagy meselelerinden başlamalydy.

... millete hemme zatdan, iýmek-içmekden has köpräk gerek zat okuw-ylymdyr. Ylymsyz hiç bir iş öňe gitmez, körlik bilen galar... Kuran Şerifiň ilkinji süresinde “Ýa Muhammet! Her bir zady oka, bil” diýip aýdypdyr, şu sözden ugur alyp ylym öwrenmek bize wajypdyr, emmä nähili edip aňsatlyk bilen çagalara hat ýazmagy öwredip bolar, inhä işiň kyn ýeri şundadyr.⁶⁴

Jemgyýetde ýörite ýolbaşçylyk eden mugallymlar (mollalar we ymamlar) ene-atanyň derejesinde görülýär. Emma adaty mekdeplerdäki okadylyş usuly jedele girensoň, mollalaryň ýolbaşçylygy hem sorag astyna alynýar. Meselem, indi mugallym bolmak üçin adaty mekdebiň ýa-da medresäniň berýän bilimi ýeterlik bolmansoň, türkmen mekdepleri täze usully mekdeplerde pedagogik tälim alan mugallymlary işe alyp başlaýarlar. Käbir reformatorlar bolsa, mugallymlara “molla” (pars *mawla* sözünden) diýip ýüzlenmäni bes edip, häzirkizaman simwolik termini hökmünde “mugallym” (arap *mu'allim* sözünden) sözünü ulanyp başlaýarlar.⁶⁵

Asyrlarboýy ulemalaryň hökümdarlygynda ýöredilen bilim sistemasynda özgerişlik geçirmek diýmek, ulemalaryň hem şahsyýet hem korporasiýa hökmünde ygtyýarlaryny ellerinden almak diýmekdi. Jadidler resmi bilime ýolbaşçylyk etmek ygtyýaryny yslam ýazgylaryndan aýryp, has giňiş dünýewi sistema geçmek arkaly sosial özgerişligi gazanmaga çagyýarlar. Muňa rus dili we medeni reforma bilen ýüze çykýan sosial üýtgeşmeler hem girýär. Medeni emläk (jemgyýetiň maddy däl aýratynlyklary: düşüňjeler, garaýyşlar, gymmatlyklar, bilim, häsiýetler, egin-eşikler) üýtgeýär.

Ukudan Oýanyş: Täze Usully Türkmen Mekdepleri

Transkaspide açylan ilkinji täze-usul mekdeplerinde rus dili, arifmetika, geografiýa, we ýerli dil öwredilýär.⁶⁶ Bu täze görnüşli mekdepleri adaty mekdeplerden tapawutlandyryýan birnäçe zatlar bardy. Birinjiden, Jadid mekdepleri okamagy adaty mekdepleriňki ýaly bogunly usul bilen däl-de, fonetik usul (*usul-i savtiye*) bilen öwredýär. Fonetik usulda her harpyň okalyşy aýratyn öwredilýär. Iki jiden, täze usully mekdepleriň maksady okuwçylara arap ýa pars dilinde däl-de, ene dillerinde okamagy we ýazmagy öwretmekdi. Üçünjiden, täze usully mekdepler okuwçylaryna has uly okuw maksatnamasyny hödürleýär. Bu maksatnama Gurhany ýat tutmakdan başga-da, katehizis bilimi, kalligrafiýa, türk grammatikasy, arifmetikanyň esaslary, yslamyň taryhy, geografiýa, dünýä taryhy, we arassaçylyk sapaklary girýär.⁶⁷

Täze usully mekdepleriň döredilmeginiň sebäbi Muhammetguly Atabay oglunyň 1915-nji ýylda ýazan täzelikler makalasynda gysgaça emma aýdyň beýan edilýär:

Biziň Türkmen mekdeplerimizde okuw düzgüni Adam Ata döwürinden bäri hiç bir üýtgeşen ýeri ýokdyr we çagalar dört-bäş ýyl okap hem hat ýazmagy, okamagy bilmeýärler. Emma täze okadylyşyna görä çagalar öň hiç bir ýerde bilim almadyk?

bolsalarda bir ýylyň içinde hem ýazmagy hem okamagy öwrenýärler. Eger çagalar täze okadylyşyna görä okap hat ýazyp bilseler ondan soňra olara her tüýsli kitaplary, Kuran Şeriti okamak köp aňsat (ýeňil) bolar. Täze düzgün boýunça okatmak örän aňsatdyr, sebäbi mugallim Alyýew we başga adamlar şol düzgüne görä ýagşy kitaplary çykarypdyrlar (neşir etdiripdirler), şol kitaplar bilen başga milletleriň şollarynda okadylýandyr emma biziň aramyzda bile zat ýokdyr we çagalarymyz mekdeplerde ertirden aňşama çenli yranyp, zehinlerini köne zehin edip, A, B, T (arap elipbiýi) okap üç-dört ýylyň içinde hiç bir zat bilmäni iki jahanyň arasy bolup ýagşy okuw wagtyny geçirip, mekdeplerden çykýarlar. Şol sebäbden biziň türkmenlerimiziň ýüz adamdan on adamy hem okap bilmeýär, bir näçe obalarymyzda hat bilýän hiç bir adam ýokdyr we bir ýerden hat gelse şony okatmak üçin başga oba gidýärler. Biziň okuwsyzlygymyz (bilimsizligimiz) sebäpli sewda we her bir haýyryly zatlar başga milletleriň elindedir, we her biş işde biz aýakda durýarys... Ýuwaş-ýuwaşdan InşaAlla biz hem ýola düşip il hataryna goşulaýlyň, “gymyldan gyr aşar” diýipdirler, gep bir ýerden gymyldap üýtgemekdedir.⁶⁸

Şol ýyl Öwez Muhammetýar ogly hem täze düzgünli mekdeplerde gazanyp boljak üstünlik barada şeýle ýazýar:

Ene dilimizi köne usul bilen sapak berýän Türkmen mekdeplerimizde hem bir köp mahal men okadym weli okuwdan çykanymda ne okamak we ne ýazmak bilmezdim, weli Tejen şkolynda bir az wagt galyp okamagy we ýazmagy hem Türki we hem Rusça möhtäräm (hormatly) mollamyz Alyşbek Alyýewden sapak okap öwrendim. Meniň şu tüýsli ýazuw we okuw öwrenmegime sebäb ýeni usul (täze usul) boldy.⁶⁹

Sowatlylygyň manysy “ýat tutmak” düşünjesinden üýtgäp, “funksional sowatlylyk” (islendik temada okap we ýazyp bilmek) diýmegi aňladyp başlaýar. Sowatlylyk öň diňe bir mertebäni ulaltýan at bolan bolsa, indi ukyp öwredýän düşünjä öwrülýär.

Reformist gürrüňlerinde “ukuda” bolmak ýa-da nadanlyk metaforasy köp ulanylýar. Bu metafora sosial we medeni yza gidişligi aňladýar. Reformatorlar bilimliliğiň adamlary “ukudan oýarjagyna” we döwrebaplyk ýoluna saljagyna ynanýarlar. Ýazyjy Orazmämmed Wepa ogly demirgazyk Daşoguzda ýaşap ýörkä ukuda ýatan türkmenlere üns çekýän goşgusynda Aşgabatda ýaşayan Berdi Kerbabaýewe ýüzlenýär. Ol Kerbabaýewe sorag/jogap şekilinde ýüzlenýär. Sokratdan gaýdýan bu sorag/jogap usulynda köp çekişmeler ýazylýar. Hatda gazetde goşgynyň çap edilen bölümüniň ady hem “sorag-jogapdy.”⁷⁰

Eý, hormatly Kerbaba⁷¹, saňa bir soragym bar

Türkmeniň gözi näçe ýyldan açylar?

Töweregne göz aýla, soňra maňa söz ýolla.

Haýsy dil halkymyzy ukudan oýarar?⁷²

Türkmenler beýle sözleri Ufadaky, Buharadaky, we Istanbuldaky Jadid mekdepedir medreselerinde okanlaryndan hem-de Ýaş Türkler ýaly beýleki musulmanlardan täsirlenenlerinden soňra ulanyp başlaýarlar.⁷³

Muhammetýar ogly hem türkmenleriň agyr ukudan oýanyşyny belläp geçýär. Ol “täze usul” atly makalasynda täze asyry we türkmen we rus dilleriniň ikisinde hem okap-ýazyp bilmegiň peýdasyny beýan edýär:

Biz Türkmenler köp-köp mahallar bikär we gaty ukylarda bolundyk ýagny gaflatda we haýwanlykda geçindik. Indi şu asyrda gözlerimizi süpürüp bir ýagşy dünýä syn etsek hemme taýpalar ylym okap, hünär öwrenip bizden öñdediklerini göreris. Hemmeler şu sebäbden dünýäde hoşwagt bolup, rahat ömür geçirýärler. Şu häzirk wagtda biziň uly we şowketli bolan Ak Padişahymyzyň muhabbet saýasynda biz Türkmenler mazalyja ýaşayars... Şäherlerimizde we obalarymyzda onuň permany bilen biz üçin okuwlary açylandy, olarda ýagşy-ýagşy mollalar hem goýup biz Türkmen oglanlaryna gerek bolan ylymlary okatýarlar, Rus dilinden berilýän sapaklardan başga şollarda özlerimizden hem molla goýup bize “Ylymy Şerigatdan” we “Ene Dilimizden” hem mazaly sapak berýärler.⁷⁴

Biz ýene bir gezek sowatlylyga täzeçe many çäýlyşyny görýäris. Bu ýerde awtoryň funksional sowatlylygy çäkli ýazgylary ýat tutmakdan ileri tutýandygy aýdyň görünýär.

Gasprinski adaty musulman mekdeplerini “tapdan düşenler we işsizler üç gaçybatalga” hasaplamagyny dowam edýär. Ol şeýle belleýär: “Kärhanalar ysmaz boldular we sanlary azalýar. Biz täjirçilikde, maliýede, we deňiz söwdasynda ujypsyz sanly bolup galdyk.⁷⁵ Şu soňky bellik türkmen awtorlarynyň “pajarlap ösüş” hakyndaky ýazgylarynda hem şikaýat görnüşinde gabat gelýär. Ol ýazgylar pajarlap ösüşi jemgyýetiň bilim derejesi we täjirçiligiň elýeterligi bilen baglanyşdyryp, sowatlylygy maddy baýlyk gazanmakda zerur bolan esas gural hasaplaýar. Ýazyjylar hallaryndan ah çekip, muny *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* gazetinde bir sözlemde düşündirýärler: “Eger bilimsiz galsak açlykdan öleris.”⁷⁶

Ýene bir makala şeýle başlaýar “Näçe wagt size rus duşmanymyzyň ylmy dilinde okamak ýa-da rus ýa beýleki dilleri öwrenmek günä diýildi? Biz, türkmenler, gözümizi açdyk we ähli goňşularymyzdan we taýpalardan yzdadygymyza göz ýetirdik... Adamlar!” Bu makala rusçadan hiç hili peýdanyň ýokdugyna ynanyşyň gezendikleri üçin türkmenleri mazaly tankyt edýär. Awtor okuw, ylmy, täjirçiligi taryplap, “Bilimli Hudaýyň dostudyr” diýen türkmen nakylyny unutmazlygy belläp geçýär. Ol öz türkmen watandaşlaryna “dilsiz” ýagny “ylym-bilimsiz” haýwanlara meňzäp galjakdyklaryny ýatladýar. Emma okuw okap täjirçiligi öwrenseler ata-babalarynyň gören betbagtçylygyndan üstün çykyp biljekdiklerini aýdýar.⁷⁷

Dünýäniň özgerýändigine düşünmek dünýewi bilimlerden baş çykarmagyň zerurdygyna akyl ýetirmäge itergi bolýar. Käbir reformatorlar Gasprinskiň ‘bilim dolulygyna dünýewi bolmaly’ diýen ýörelgesini yzarlaýarlar. Reformatorlaryň aglabasy bolsa, musulman şahsyýetlerini gorap, okuwçylary yslamy mirasdan aýyrman, ol mirasy gorap saklamaga çalyşýarlar. Reformist türkmenler beýleki medeniýetleriň sosial ýörelgelerinden ugur alýarlar. Munda ählumy bilim, köpçülikleýin sowatlylyk, we günbatar okuw usullary ýaly ideýalary ýaýradan tatarlaryň täsiri has uly bolýar. Hut şu ýörelgeler bilen hem türkmenler öz milli-dini mirasyny saklap galmak isleýärler.⁷⁸ Gasprinskiň pikirleri ýewropalaşan Rossýada döwrebaplygy dünýewilik bilen deňleşdirýär, emma türkmenleriň arasynda reformist pikirler yslama garşy bolmaýar. Türkmen çeşmeleri mekdepleriň we medreseleriň okuw maksatnamalarynda reforma geçirmäge isleg bildirip, türkmenleriň içinde sowatlylygy we umumy bilimi ösdürmegi maksat edinýärler. Emma olar mekdepleriň dünýewileşdirilmegi ýa-da yslam gymmatlyklarynyň terk edilmegi barada jedelleşmeýärler. Gaýta olar yslam gymmatlyklarynyň giňedilmegini, meselem mekdeplere has köp okuwçy, esasanam gyzlary almagy teklipl edýärler.

Türkmen Milletiniň bölegi hökmünde Aýallary Okatmak

Jadidlerden ylhamlanan türkmenleriň edebiýatynda gürrüni edilen in möhüm mowzuk aýallaryň jemgyýetdäki ornudy. Awtorlar aýallar üçin sosial şertleriň gowulaşdyrylmagyny, olaryň bilim almagyny we has köp hukuklardan peýdalanmagyny isleýärler. Tatarlar we özbekler ýaly, türkmenler hem “milletiň ösüşiniň

hatyrasyna aýallaryň durmuşyny gowulaşdyrmak üçin” jemgyýetde reforma geçirmegiň zerurdygy hakynda ýazýarlar.⁷⁹ Ol wagt türkmenleri halk hasaplamakdan heniz irdi, emma soňra “halk” manysyna eýe bolan “millet”⁸⁰ sözi eýýämden türkmenleri beýleki toparlardan tapawutlandyrmak üçin ulanylýardy.⁸¹ Şol sanda türkmenler özlerini beýleki türki halklardan hem tapawutlandyýarlar.⁸² Meselem, olar ýazgylarynda özlerine “biz türkmenler,” beýlekilere bolsa “başga milletler”⁸³ diýip ýüzlenýärler. Ýa-da “öz türkmen milletimiziň gyz-oglanlary”⁸⁴ diýip ýazýarlar. Molladurdy Nyzamy hem şeýle ýazýar:

Dünýäde öz iline hyzmat etmekden belent iş ýok

Bilim bilen ýaşlar millete döwran getirer.⁸⁵

Gazet makalalary diňe “türkmen milleti” we “milletimiz” sözlerini ulanman, eýsem *türkmen dili* sözlerini hem giňden ulanýarlar. Şeýle-de bolsa, makalalaryň 12 göreriminde “teke” aýyklaýjysy tire degişiligin görkezmek üçin ulanylýar. Makalalaryň 85 göreriminde mekdebi, dili, adamy ýa-da ideýany sypatlandyrmak üçin “türkmen” sözi ulanylýar. Makalalaryň 4 göreriminde bolsa, “türkmen” we “teke” sözleriniň ikisine hem duşmak bolýar. *Millet* sözi heniz türkmen tireleriniň arasynda “birleşen halk” manyny bermese-de, ol türkmenleriň beýleki türki toparlardan we türkmen dialektinde gürlýänleriň diňe ata-babasy türkmen bolanlardan tapawudyna düşünilendiginden habar berýär.⁸⁶

Jadidlerden ylhamlanan türkmenler bütin türkmen jemgyýetini ýokary galdyrmaga üns berýärler. Olaryň pikirçe “gadymy” döp-dessurlaryň aýallary sowatsyz we hünärsiz goýany üçin, aýallar aýratyn ünse mätäçdi. Reformist türkmen ýazyjylary türkmen aýallarynyň döwrebaplaşmagyny, ösmegini, gowy hilli bilim almagyny, we galyň ýaly döpplerden azat bolmaklaryny isleýärler. Atabaý ogy “Täze açylan türkmen okuwlary” makalasynda şu meseläni gozgap geçýär:

Maňa Çelekendäki ýomutlaryň aýallarynyň altmyşdan köpüsiniň täze bilim merkezlerinde okaýandygy we ýazmagy öwrenýändigini aýdyldy... Çelekende täze okuw sistemasy döredildi. Indiki 5-6 aýyň içinde ýedi ýaşly gyzlar bu täze mekdeplerde okap başlarlar... Hudaýa şükür! Türkmenler täze düzgünli mekdepleri Ahalda, Maryda, we Tejende hem gurdular.⁸⁷

Soňky çykan makalalar aýallaryň sosial ýadaýlaryna üns berip, “galyň jähedinden ýagny türkmenleriň arasynda ynsan söwdasy” hem-de “täze ýagşy adat” mowzuklaryny öz içine alýar.⁸⁸ Muhammet Atabaý ogy ýaly adamlar jemgyýetiň hatyrasyna aýallara bilim berilmegini ünedeýärler.⁸⁹ Emma welin, aýallar hakyndaky köp gürrüňler aýallar tarapyndan edilmeýär.

Irki Sowet ýyllarynda galyň (gelin nyrhy) däbine köp hüjüm edilýär.⁹⁰ Ýöne ondan öň hem, musulmanlaryň arasynda galňyň ähmiýeti barada çekeleşikler edilip gelinýärdi. Käbir awtorlar esasan galňyň döredýän deňsizligi we onuň aýallary kiçeldip, bazardaky haryda öwürýändigini hakynda ýazýarlar.⁹¹ Atabaý ogy ýaly, Sabyr Söýün hem-de Tejenli Öwezgeldi Mämmetgurban ogy dagy türkmenlere galyň däbinden el çekmegi teklip edýärler. Mämmetgurban ogy öz makalasynda kazyýetde galyň üstünde urşup gelýän maşgala barada ýazýar. Onda gyzyň kakasynyň we gyzyň gaçyp baran oglanynyň haýsysynyň galyňa hukugynyň bardygy hakynda jedel edilýär. Mämmetgurban ogy bu meselede yslam kazysynyň karar çykaryp bilmeýändigini, emma türkmenlere şeýle meseleleriň çözülmeginiň wajypdygyny düşündirýär we bu däbiň ýok edilmegini maslahat berýär.⁹²

Türkmenleriň we beýleki türki toparlaryň arasyndaky esasy tapawutlaryň biri hem, aýallara berlen üns we edebiýatda olara degişli meselelere sarp edilen wagt bolsa gerek. Marianne Kamp we Adeeb Khalidiň işleri aýallaryň özbek Jadidçiliginde uly orun eýeländigine şaýatlyk edýärler. Emma türkmen çeşmelerinde aýallaryň ornuna berilýän ähmiýet özbekleriňkä ýakyn hem gelmeýär. Aýallar hakynda kiçi göwrümlü we dagan

maglumatlardan hem-de türkmen neşirýatyna aýallaryň goşan kindiwanja goşandyndan ugur alsak, türkmen aýallarynyň reformist hereketlere beýleki türkler ýaly işjeň gatnaşmandygyny görmek bolýar. Türkmen dilindäki Jadidçilige ýa-da reforma degişli çeşmeleriň sany tatarlaryňky, özbekleriňki, ýa-da azerbeyjanlaryňky ýaly köp däl. Emma bar bolan çeşmeler milletiň (iliň) ösüşiniň aýallaryň durmuşyny gowulandyrmak bilen berk baglanyşyklydygyna türkmenleriň göz ýetirendiginiň aýdyň subutnamasydyr. Köpçüligi döwrebaplyga iteklemäge aýallary hem gatnaşdyrmaga edilen synanyşyklar tutuş jemgyýete ýüzlenmegiň kynçylyklaryny görkezýär. Neşirýat medeniýeti hem bu uly sosial maksatlaryň aýnasydyr.

Jadidçilik & Neşirýat Medeniýeti

Täze usully synp otaglary türkmen okuwçylaryna reformist ideýalary bilen tanyşmaga amatly ýerleri döretseler, neşirýat mediýasy Jadidlerden ylhamlanan gürrüňleri mekdepleriň daşyna ýaýradýar. Ilki başda “täze usul” termini esasan sowatlylyk pedagogikasyny suratlandyrmak üçin ulanylýar, emma soňra ol pedagogikany durmuşa geçirýän täze görnüşli mekdepler üçin hem ulanylyp başlanýar. Şeýle-de, bu termin esasan neşirýat medeniýetinde orun alan reforma gürrüňleri bilen hem berk baglanyşdyrylýar.⁹³

Gazetler we okuw kitaplary reformist maksatnamalary ýaýratmak we düşündürmek üçin möhüm gural bolup hyzmat edýärler. Gasprinskiň 1881-nji ýyldaky *Russkoe musul'manstvo* neşirinde ol Rus imperiýasyndaky musulmanlaryň durmuşyny we medreselerdäki adaty yslam ýokary bilimini seljerip öwrenýär. Soňra, onuň iki dilde çykarýan gazetini *Terjüman/Perevodchik* (1883-1915) onuň in möhüm neşirine öwürülýär. Çünki ol bütin imperiýadaky türkler tarapyndan hem okalýar. Bu gazet 1904-nji ýylda hepdede bir gezek çykarylyp başlanýar, 1912-nji ýyly çenli bolsa günde bir gezek çykarylmaga başlanýar we Jadid ideýalaryny tutuş türk dünýäsine ýaýradýar.⁹⁴ *Terjüman* gazetini maksady şeýle pikirleri ýaýbaňlandyrmakdy: “Adamlar näçe bilimli we medeniýetli bolsalar, olar şonça-da öslerler, güýçlenerler, we baýarlar. Adamlarda mekdepleriň, kitaphanalaryň, kitaplaryň we gazetleriň sany näçe köp bolsa, olaryň bilimi we medeniýeti hem şonça baýlaşar.”⁹⁵ Gasprinski çagalary we ululary döwrebaplylyk ugrundaky syýahatyna goşmak üçin sowatlylyga daýanýardy.

Merkezi Aziýaly reformatorlar öz gaýgy-aladalaryny köpçülik bilen paýlaşmak üçin neşirýatdan peýdalanýarlar.⁹⁶ Iki dilli türkmen/pars gazetini *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 1914-nji ýylyň dekabrynda çap edilip başlanýar we iki ýyldan soňra 1917-nji ýylyň aprelinde-de çykarylmasý bes edilýär. Bu gazet şol döwürdäki türkmen jemgyýeti barada köp zady aýan edýär. 1914-nji ýylyň dekabrynyň 14-ne çap edilen “Türkmen Halkyna” atly makalada Muhammetguly Atabaý ogyly “Bu gün biz üçin beýik, çynlakaý baýram!” diýip, jar edýär. Ol şeýle-de täze *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* gazetini döretmäge we “öz dilimizde bilimsiz türkmenleriň aň-düşünjesini giňeltmäge” türkmenleriň borçly bolandygyny belleýär.

Şu gün bizleriň her tüýsli uly baýramymyz we ýagşy günlerimiz bolsa şu günden hem better bir ýagşy gündür bizleriň borjumyzydyr ki ýagşy ýürek bilen doga etmek. Biziň okuwsyz, türkmenleriň açmak pikiri bilen biziň dilimizde gazet çykaran adamlara, olara biz türkmenler üýşip ýagşy taňry ýalkasyn bermek borjumyzydyr. Hudaýa şükür biz hem bir millet hataryna goşulduk. Hemme milletler aralarynda gazet çykýandyr emma türkmenler bilýän ýagşy zat ýokdyr. Milletleriň içinde her bir işde türkmenlerden aýaga galan ýokdyr. Belki huda indi bizleriň hem gözlerimiz kem-kemden açylyp il hataryna goşulsak, gazet okap her birleriň täze habarlaryny, işlerini bilip kem zatlarymyzny bitirsek, öz türkmen içimizde bolan işleriň ýagşysyna ýagşy, ýamanyna ýaman diýip ýetmedik zatlarymyzy oňarsak, jem-agzybir bolup elbetde bir az-az hat bilýän adam şu gazetini ýazylar we töweregindäki hat bilmedik adamlara okap bildirer. Şeýlelik bilen bizler hem Inşa-Allah az-azdan din ýoluna düşermiz. Şükür hudaýa türkmenler hem indi

okuwyň gadryny bir az bilýärler we oglanlaryny şkola berýärler, hat bilýän adamlar gündünden içimizde köpelyär.

Şu çykjak türkmen dilindäki gazetde dogry bolşy ýazylyjakdyr. Uruş, sewda, okuw, ekin-tikin, adat-düzgün we her bir şuna meňzeş zatlar; garaz ahyry şu gazetde dünýäde her bir kän gürrün, peýdaly habar bolsa ýazylyp mälim ediljek. Şol sebäbden men hem hemme okuwly türkmen doganlaryma maslahat berýärim, şu gazetini derrew her öz adyna birisini ýazdyryp okap bersin öz töweregindäki hat bilmeýän adamlara, köp haýyrly sogap işdir.⁹⁷

Gazet täzelikleriniň birnäçe toparyny hödürläp, olary ilkinji neşirinde yglan edýär. Ilki bilen elmydama Transkaspi oblastynyň hökümetinden täzelikler berilýär. Meselem, Ikinji Jahan Urşunda medal alan edermen adamlaryň uzyn-uzyn sanawy ýa-da döwletniň Hudaý ýoly üçin haýyr-sahawat ýygnaýandygy baradaky bildirişler. Şeýle-de, bu bölüme “uruş habarlary” atly her neşir bilen göwrümi giňeýän bölüm hem girýär. Şeýle habarlar türkmenleri Osman Imperiýasyndaky Dardanel söweşi ýaly möhüm wakalardan habarly saklaýar. Reformatorlar gazetleri dünýä we özleri baradaky maglumatlar ammary hem-de ösüşiň alamaty hasaplaýarlar. Beýleki halklaryň ewolýusiýasy we türkmenleriň hem olaryň yzlaryndan ýetmelidigi hakyndaky makalalar örän ýaýgyn bolýar. Reformist türkmenleriň esasy aladasy we megerem iň möhüm gören meselesi sowatlylykdy. Bu bolsa türkmen dilinde gazet çykmagynyň nähili peýdalydygy, onuň türkmenlere dünýä düşünmäge we sowatsyzlykdan saplanmaga kömek etjekdigi baradaky makalalarda şöhlelenýär.⁹⁸

Gazetiniň “Habarlar” bölümi her gezek *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* türkmenleriň ýene bir obasyna baryp ýetende uly dabara bilen habar berýär. Ilkinji Jahan Urşy gidip durdy we kagyzy gytdy. Şonuň üçin hem, gazetiniň neşir sanyny köpeltmek we ony obalara ýetirmek ullaňan ýeňişdi. “Habarlar” bölümünde etrap häkimlikleriniň (uýezdler) habarlary hem orun alýar. Bular esasan telegramlardan, esgerlerden öýdäkilere gowy arzuwlardan ýa-da belli bir adama salam hatlaryndan, ýa-da köne dostuna hat ýazmagy ýalbarýan bildirişlerden ybarat bolýar. Iň görnükli makalalar oba-hojalygy, maldarçylyk, we ekerançylyk baradaky umumy meseleleri (ekinleriň suwarylmany, dünýä ýüzünde pagtanyň bahalary) ýaly mowzuklary ele alýar. Bu mowzuklaryň islendigi okyjylarda ýa-da diňleýjilerde gyzyklanma oýaryp biljekdi. Çünki şübhesiz her bir maşgala ekerançylygyň ýa-da maldarçylygyň haýsy hem bolsa bir görnüşi bilen meşgullanýardy. Redaktorlar obalardan gelýän habarlary hem çap etmäge söz berýärler, emma bular köplenç beýleki habarlar bilen, esasanam mekdepler baradaky habarlar bilen goşulyp çap edilýär.⁹⁹

Bu gazet rus dilini we medeniýeti öwretmek üçin gurlan sar hökümetiniň mekdepleriniň we şahsy maliýe bilen ýerliler tarapyndan gurlan täze usully mekdepleriň ikisi hakynda hem habar berýän möhüm maglumat çeşmesidi.¹⁰⁰ Makalalar adaty mekdepdür medreselerden söz açmaýarlar. Käbir bildirişler örän ýönekeý bolup, “Aşgabat obasyndaky rus-türkmen mekdebinde indi rus okuwçylary türkmen dilini öwrenýärler” ýaly, gysgajyk ýazgylardan ybarat bolýar.¹⁰¹ Emma hatda kiçijek maglumatlar hem detallar bilen bezelýär. Çünki olar mahabat bolup hyzmat edýär.

Aşgabatnyň *Uly gyz şkolyn*da Türkmen Ata Mollanyň heleýini (aýalyny) haly dokatmagyny şkolda okaýan baýarlaryň we gaýry gyzlara bildirmek üçin we özi hem ol ýerde okap tizlik bilen mollaçylyk hatyny alyp öz Türkmen milletleriň gyz oganlaryny okatmalydyr. Özi heleý mollaçylyk edip özge molla heleýler ýaly aýlyk alýandyr.¹⁰²

Bu diňe gazetde çykan adaty bildirişden mysal bermän, eýsem bize mekdepleriň nahili mahabatlandyrylandygyny hem görkezýär. Bu haly-dokmaçylyk mekdebi sowatlylyk öwredýär we okuwçylar hem soňra mugallym bolup biler ýokary derejede bilim bermäge söz berýär. Ol ýeriniň mugallymy zenan bolup, gyzlaryň we oganlaryň ikisini-de okamaga çagyryr. Bu mekdepde jynsy segregasiýa bolmaýar. Bu bolsa şol döwrüň kadalaryna gabat gelmese-de, mekdepleriň ösüşiniň bir bölegine öwrülýär.

Haçanda haýsydyr bir awtor aýallara bilim bermegiň jemgyýet üçin peýdalydygy ýa-da sowatlylyk düşünjesine gujak gerilmelidigi barada pikirini beýan edende, ol türk dünýäsini sarsdyryp gelýän çekişmä goşulýar. Haçanda täze usully mekdebe rus dili mugallymy işe gelende, mugallymyň ady, mekdebiň belgisi we ýerleşýän ýeri habar berilýär. Bu bolsa mekdebe geljek täze okuwçylara çagyryş bolýar.

Aşgabat obasynyň içinde Rusça we Türkmençe okalýan bir uly mekdep açylypdyr we ol mekdebe okamak üçin köp ogan gelýändir. Ol açylan mekdebe Türkmençe okadar ýaly Meret Işan Körata Oglyny molla edipdirler, Rusça okatmaga Tejenli Ata Kelewmyrat Oglyny goýupdyrlar. Indi ol şkola her günde ýene köp ogan gelýändir.¹⁰³

Makalalar detallardan doly bolup, türkmen okyjylaryna ösüş (tarakgy) mümkinçiliginden peýdalanmagy we indi beýleki milletlerden yza galmazlygy ýalbarýarlar.

Ilkinji çap edilen gününden soňra sanlyja aýyň içinde *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* gazetini ilatdan gelen hatlardan dolýar.¹⁰⁴ Gazetde türkmenleriň hat ýollamagy üçin, esasanam goşgy çykartmak üçin “Bize näme ýazýarlar?” bölümi bolýar. Hatlar, makalalar, we goşgular gündelik durmuş hem-de reformatorlaryň başyny çekmegi umyt eden sosial özgerişlikleri barada köp zady açyp görkezýär. Okyjylardan gelen hatlar gazet hakyndaky öwgüli sözlere we onuň ene dilindedigine bolan buýsanja beslenýär.

Men özim Kakada bolýaryn. Türkmen gazetimiz çykamalyk Bakun gazetini günde alyp okardym emma ýagşi düşmerdim. Bir gün bazar ugurynda gezip ýördim görsem bir adam eline bir gazet alyp geldi götörip, maňa okatmaga berdi. Men okap görsem öz Türkmen dilimiz bilen ýazylypdyr. Men ol sagat ol adamdan “gazeti nireden aldyň?” diýip soradym. Onda ol adam “Aşgabat şäherinde täzedan Türki gazetini çykýandyr” diýdi. Ol adamdan ol sözi eşidip köp hoşwagt boldym, ondan soňra özim üçin gazet aldym, her günde ol Türkmen gazetimizi okap görenimde ol gazetiniň içinde Molla Durdy Şahyrymyzyň aýdan sözleri hem bardyr we ýene gazetde ýazylyşy öz dilimizdir. Her adam Türkmen gazetimizi okap bilýärler...¹⁰⁵

Bu adamyň hatynda täzelikleri okamaga we türkmen diline bolan uly höwes görünýär. Ene diline bolan bu garaýyş oňa “dilimiz” diýip çemeleşilmegi bilen birlikde diliň şahsyýet alamatlandyryjysyna öwrülip başlandygyna şaýatlyk edýär.

Üýtgedilen Arap Elipbiýi

Merkezi Aziýanyň türkleri yslamyň öz topraklaryna geleli bäri arap elipbiýini ulanyp gelýärler, emma 19-njy asyryň ortalarynda türkler bu elipbiýiň türki dillerine edýän ýetmezçilikleri hakynda çekeleşip başlaýarlar.¹⁰⁶ Täze pedagogikanyň indi ýat tutdurmak däbinden daşlaşyp, funksional sowatlylygy fonetik usul bilen öwretmäge çemeleşýändigini sebäpli, mugallymlar fonetik däl bolan arap elipbiýi bilen kanagatlanman, ony “köpçülikleýin bilim üçin gowşak gural” hökmünde görýärler.¹⁰⁷ Birnäçe intelligentler özbaşdaklykda arap elipbiýiniň türkleşdirilen görnüşini ulanmagy hödürleýärler. Olar öz dini jemgyýetiniň mukaddes elipbiýini terk etmek islemeýärler, ýöne olar öz ýazuwларыnyň türki seslerine we sowatlylygyň talaplaryna kybap gelmegini isleýärler.

Olar türki sesleri has düşnükli görkezmek üçin arap elipbiýine diakritik belgileri we täze harplary goşýarlar, käbir çekimsiz sesleri bolsa aýyrýarlar.

Türkmen diliniň dogry görkezilmegi arap elipbiýinde ýazýan türkmenler üçin wajypdy. Esasan hem uzyn çekimlileriň ýazylyşy uly meselä öwrülýär.¹⁰⁸ Geleşik türkmen dilinde belli uzyn çekimli sesler bar. Sowatlylyk üçin edilmeli uly-uly işler üýşüp ýatyrka, türkmenler näme üçin şeýle kiçi detallara üns bermeli? Bu detallara üns berlişinde has giň many bardy. Ýazuwda uzyn çekimlileri belli etmek türkmen şahsyýetini elipbiý arkaly suratlandyrmaga ýol açýardy. Bu ählumumy sowatlylyga çagyryşa berlen ýerli jogapdy.

Fonetik okadylyş usuly türkmenlere has ýerlikli görünýär. Çünki türki dillerde arap elipbiýindäki çekimli seslerden has köp çekimli bar. Meselem, sanaýmalyja arap çekimlileri (آ, ا, ع, ح) türki dillerinde ulanylýan köp sanly çekimli sesleriň ornuny tutup bilmeýärler: [a] [ä], [e], [i], [y], [o], [ö], [u], [ü]. Galyberse-de, ähli türki dillerinde bar bolan bu dokuz çekimliden başga-da, türkmen dilinde aýratyn baş sany uzyn çekimli bar. Adaty orfografiýa bolsa bu uzyn çekimlileri sygyrmaýar. Emma giňeldilen we özgerdilen elipbiý (diakritik belgiler goşulan) türkmen dilindäki ähli sesleri suratlandyryp bilýär.

Bu ýazuw reformasynyň awtorlary kagyza çap edilýän diliň geleşik diline meňzeş bolmagynyň düşnükliçiligi ösdürip, sowatlylyga goşant goşjagyna ynanýarlar.¹⁰⁹ Şeýle-de, ähli musulmanlaryň ulanylýan arap elipbiýini alyp, türkmenleriň ene diline görä üýtgedilip düzülen bu täze ýazuw dili türkmen şahsyýetine ýene-de bir aýratynlyk çaýýar. Bu elipbiý türkmençiligi aýdyň suratlandyrdy. Ýazuw dili türkmenleriň özlerini beýan etmegi üçin esasy gurala öwrülýär. Diliň düzüminiň, elipbiýiň, we hatda dyngy belgileriniň hem detallary bolsa, milletiň dünýädäki ornuny söz bilen tapýşyny şekillendirýär.

Sowatlylygy ösdürmek hakynda näçe köp aladalandyklaryça, türkmenler has netijeli okatmak hakynda hem sonça köp pikir edýärler. Reformatorlar okatmagyň fonetik usulyny sowatlylyga ýetmegiň iň tiz çözügi hökmünde görýärler. Jadidçiligiň köki Gasprinskiniň pedagogikasyndan düzüldi. Jadidlerden ylhamlanan türkmenler munuň sowatlylygy çaltlandyrmak we umuman halky oýarmak üçin iň tiz çözügdigine göz ýetirýärler.¹¹⁰ Bu usul her fonemanyň (ses) aýratyn grafema (simwol) bilen belgilenmegini talap edýär. Bu pikir köpçülikleýin sowatlylyga höwes döretmek maksady bilen 19-njy asyrdan başlan türki işleriň üsti bilen ýaýraýar. Olar geleşik diliniň dogry şekillendirilmeginiň okatmagy aňsatlaşdyrjakdygyna we sowatlylygyň depginini güýçlendirjekdigine ynanýarlar.¹¹¹

Elipbiýiň täze görnüşini gurýarkalar, bu türkmenler soňra halk düşüncesini goldajak topar şahsyýetiniň hem möhüm simwollaryna şekil berýärdiler. Bu tagallalar Sowet döwri başlandan soň hem dowam edýär we döwlet dil ösüşi üçin türkileşdirmegiň türkmenler üçin türkmenleşdirmek, özbekler üçin özbekleşdirmek ýaly aýratyn böleklere bölünmegi bilen has hem işjeňleşýär.

Jemleme

19-njy asyrdan çenli Ýewropanyň romantiki milletçilik düşüňjesi özbaşdak millet şahsyýetine dil ýaly medeni aýratynlyklaryň hem girizilmegini kabul edýär. Muňa garamazdan, şol wagtlar Merkezi Aziýada dil heniz hem şahsyýetiň alamatlandyryjysy hökmünde görülmeýärdi. Diňe 20-nji asyrdan dil şahsyýetiň ýekeje alamatlandyryjysy (din, genealogiýa, ýer, kanuny bölüm, kolonial status bilen birlikde) hökmünde ýüze çykyp başlaýar.¹¹² Jadidlerden ylhamlanan türkmenleriň nesli dili öz şahsyýetiniň nyşany hasaplan ilkinji nesildi. Khalid bu barada şeýle ýazýar “Şahsyýet barada romantiki düşüňjeler şahsyýeti düzýän zatlaryň üýtgemegine goşant goşsa-da, hakyky üýtgeşme (millet termini bilen birlikde) adamlaryň bilim almagy bilen güýje girýär.”¹¹³ Bu bolsa Merkezi Aziýa Jadidçilik gelyňçä türkmen mekdepleriniň esasan pars we arap dillerinde ýazylan kitaplara daýanandyklaryny aňladýar. Jadidçiligiň baş ýörelgeleriniň biri bolsa okuwçylaryň ene dillerinde okadylmagydy.

Khalidiň belleýşi ýaly “Eger maksat funksional sowatlylygy gazanmak bolsa, muny diňe çaganyň ene dilinde gazanyp bolar.”¹¹⁴ Adamlara sesiňi eşitdirmek hem-de döwrebap ideýalary ýaýratmak üçin, ene dili mekdeplerde, neşirýatda-da esasy rol oýnaýardy.

Medeni emläk maglumatlaryň dilden ýaýradylýan usulyndan uzaklaşyp, ýazuw we çap usullaryna tarap süýşüp barýardy.¹¹⁵ Bilimiň manysy üýtgäp, sowatlylyk düşüňjesi hem täzelenýärdi. Öň okuwçylara diňe birnäçe kitapdan ýat tutulan jümleleri aýtmak ýeterlik bolan bolsa, indi reformatorlar okuwçylaryň islendik mowzukda okap we ýazyp bilmegine garaşýardylar.

Türkmen reformatorlarynyň Jadidçiligiň atasy hasaplanýan tatar Gasprinskiden tapawutlanan ýerleriniň biri hem Gasprinskiň filosofiýasynyň merkezi binýady bolan birleşen ýa-da pan-Türki dilini döretmek mowzugydy. Türkmenler Gasprinskiň birgiden üýtgeşik pikirlerini we goşantlaryny minnetdarlyk bilen kabul edýärler, emma türk dilleri birleşdirmek teklibine garşy çykýarlar. Çünki türkmenler öz topar şahsyýetini ýazuw diliniň we elipbiýiň üsti bilen tanatmak isleýärler. Olar ýazuw dilini milli şahsyýetiň aýnasy hasaplap, öz dilleriniň aýratynlyklaryny ýazuwda şöhlelendirmek meýillerinden dänmeýärler. Döwrebaplaşyp barýan türkmen jemgyýeti özüni hem musulman, hem türk, hem rus kaloniýasy diýip tanaýardy; emma elipbiýlerinde we mekdeplerinde reforma geçirenlerinde türkmen şahsyýetini hemme zatdan öňde goýýardylar. Türkmen *milleti* heniz milli şahsyýet bilen manydaş bolmasa-da, bu özlerini Osmanly ýa-da Azerbeýjanly däl-de, Oguz Türklerinden gelip çykanlar hasaplaýanlar üçin türkmenlik düşüňjesi bolup hyzmat edýär. Bu düşüňje soňra milli şahsyýet bilen garylyp gidýär, emma bu esasan genealogik hem-de 20-nji asyrdan gerimi giňän lingwistik faktorlaryna bagly bolup galýar.

Jadidçilik Russiýanyň içi bilen ahyrsoňy Transkaspi sebitine hem baryp ýetýär. Bu düşüňjani daşary ýurtlara syýahat eden we tatar hem-de özbek Jadid mekdeplerinde okan ýüzlerçe bilimli türkmenler öýlerine getirýärler we öz topraklarynda täze usully mekdepleri gurýarlar. Çagalaryny ol täze usully mekdeplere ugradan hemaýatkärler we ene-atalar türkmenleri ylym-bilimiň, innowasiýalaryň ýollarynda görmek isleýärler. Şeýle-de olar döwrebaplyk bilen sowatlylygyň we diliň arasynda berk baglanyşygyň bardygyny görýärler.

Jadidçilige hem-de 1917-nji ýyla çenli bolup geçen her bir aktiwlige düşüňmek bize türkmen intelligentleriniň 1920-nji ýyllardaky Sowet (rus, korenizasiýa) syýasatynyň basyşyna we mümkinçiliklerine nähili çemeleşendiklerini has aýdyň öwrenmäge kömek edýär. Galyberse-de, türkmen şahsyýetiniň we halkynyň gurluşyndan habarly bolmak biziň häzirki Türkmenistan hakyndaky düşüňjämizi baýlaşdyrýar.

¹ Muhammet Atabaý oglu “Okuw we Turkmen mekdepleri,” *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, January 9, 1915, 2 [*Ylymsyz hic bir one gitmez. Korluk bilen galar*].

² Ingeborg Baldauf, “Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World”, *Die Welt des Islams* 41, no. 1 (2000): 73.

³ On these points more generally see Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization* (Berkeley: California University Press, 1995), 7; Yanni Kotsonis, “Introduction,” in *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices*, David L. Hoffmann and Yanni Kotsonis eds. (New York: St. Martin’s Press, 2000), 1-16.

⁴ Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, “Näjure bolup şkollar açylandyr Türkmenler aralarynda,” *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, 31 March 1915, 2.

⁵ Edward Allworth, ed. *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* (Durham: Duke University Press, 1994); Helene Carrere d’Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley: University of Los Angeles, 1988); Olivier Roy, *The New Central Asia: The creation of nations* (London: I.B. Tauris, 2000), 41; Ulugbek Dolimov, *Turkistonda Jadid Maktablari* (Tashkent: Universitet, 2006).

⁶ Adeeb Khalid, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR* (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 46.

⁷ A. A. Kurbanov, O. D. Kuz’min, *Ocherki po istorii razvitiia pedagogichskoi mysli v turkmenistane* (Ashgabat: Turkmenistan, 1973), 10-11.

⁸ In Turkmen *molla* indicates a man or woman with an elementary education who can read or recite prayers; a graduate of a *mekdep*. An *imam* is a prayer leader. An *ahun* designates a person with a higher education; graduate of a *medrese* and probably worked as an instructor at one.

⁹ Communication with Gözel Amanguliyewa, Golýazmalar Institut (Manuscript Institute), 20 March 2002, Aşgabat; Medlin, *Education and Development in Central Asia*, 27.

¹⁰ “Shkoly Turkmen’,” *ZhMNP*, no. 32 (1911): 168-171.

¹¹ The sayings of the Prophet Muhammed.

¹² That is, unless students were lucky enough to have a relative at home who helped them advance their skills.

¹³ Kurbanov and Kuz’min, *Ocherki po istorii*, 13, 14. Bringing together the material and spiritual worlds, *waqfs* were religious endowments that defined a property in perpetuity for a purpose serving the Islamic community. A donor designated the purpose and conditions before death in a *waqfiyya* or *waqf* document. The *waqf ahli*, or family *waqf*, provided an inheritance for the donor’s descendants. *Waqf khayri*, the charitable or public *waqf*, supported such social institutions as schools, mosques, gardens, the poor, orphans, or some other facet of society that embodied a donor’s intentions to reach his or her salvation in the hereafter through a pious act. A school supported by a *waqf* endowment linked education to larger social concerns, identifying it as an important community entity. See N.J. Coulson, *A History of Islamic Law*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964, 1997); R.D. McChesney, *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889*, (Princeton: Princeton University Press, 1991). The *waqf* became a symbol of Soviet social change when it was eliminated as a source of funding for schools. Shoshana Keller, *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941* (Westport: Praeger, 2001).

¹⁴ Kurbanov and Kuz’min, *Ocherki po istorii*, 9; Medlin, *Education and Development in Central Asia*, 29.

¹⁵ “Shkoly Turkmen’,” *ZhMNP*, no. 32 (1911): 168-171.

¹⁶ Bendrikov, *Ocherkii po istorii narodnoga obrazobaniia*, 58.

¹⁷ Kurbanov and Kuz’min, *Ocherki po istorii*, 52.

¹⁸ “Shkoly Turkmen’,” *ZhMNP*, no. 32 (1911): 161.

¹⁹ Ostroumov, “Musul’manskie maktaby i russko-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae,” *ZhMNP*, no. 1 (1906): 148.

²⁰ It is worth noting that administrators were not thinking of non-gendered individuals, but specifically boys. I thank Marianne Kamp for her comments on this.

²¹ Robert Geraci, “Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam,” in *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Daniel R. Brower and Edward Lazzerini, eds. (Bloomington: University of Indiana Press, 1997), 159; Robert Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (Cambridge: Harvard University Press, 2009).

²² Cited in Robert Geraci, Russian Orientalism at an Impasse, 144-145. Buddhist regions were also targeted after 1905, but Tolstoi primarily aimed “to penetrate the solid Muslim mass that was estranged from European civilization.” Kriendler, Educational Policies toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia, 164.

²³ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, 86-88, provides information on the state-sponsored Turkic-language periodical *Turkistan wilayatining gazetii* and its editor from 1881-1917, Ostroumov, who had been a student of Il’minskii. See also Khalid, “Muslim Printers in Tsarist Central Asia: a Research Note,” *Central Asian Survey* 11, no. 3 (1992): 111-118, where he discusses the press in Turkestan, noting that “*Turkistan wilayatining gazetii* was the sole forum for public debate” at the turn of the twentieth-century.

²⁴ Edgar, *Tribal Nation*, 31.

²⁵ Edgar, *Tribal Nation*, 31, citing B.A. Khodjakulieva, “Russko-tuzemnye shkoly v Zakaspiiskoi oblasti (konets XIX-nachalo XX v.) *Izvestiia AN TSSR*, seria obshestv. Nauk, no. 4 (1995): 13. I thank Adrienne Edgar for sharing her notes on this source.

- ²⁶ Kurbanov and Kuz'min, *Ocherki po istorii*, 42.
- ²⁷ A.A. Kurbanov, "Obuchenie v konfessional'nykh i russko-tuzemnykh shkolakh b. zakaspiiskoi oblasti," *Uchenye Zapiski Turkmenskogo Gos. Univ. im. A.M. Gorkogo*, 8 (1956): 37-93.
- ²⁸ Kurbanov and Kuz'min, *Ocherki po istorii*, 28.
- ²⁹ Edgar, *Tribal Nation*, 31.
- ³⁰ Kurbanov and Kuz'min, *Ocherki po istorii*, 27.
- ³¹ Durdyýew, Hezretguly. *Ýigriminji Ýyllarda Türkmen Dil Biliminiň Ösüşi* (Ashgabat, 1995), pp. 29, 30. Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, 83, writes that the local population in Turkestan "steadfastly ignored the new institutions".
- ³² TsGA TSSR, f. 1, op. 1, d. 14, l. 150.
- ³³ *ZhMNP*, 32 (1911): 188-189.
- ³⁴ M.D. Annagurdow, *Sowet Türkmenistanynda Sowatsyzlygyň ek ediliş Taryhyndan oçerkler* (Aşgabat, 1960), pp. 8-9; A. A. Kurbanov, "Obuchenie v konfessional'nykh i russko-tuzemnykh shkolakh," 37-93. There were one hundred seventy-nine *mekdeps* in 1893. K. E. Bendrikov, *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniia*, 309.
- ³⁵ TsGA TSSR f. 1, op. 2, d. 2778, ll. 47-48.
- ³⁶ Rorlich, *The Volga Tatars*, 88; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, 89.
- ³⁷ Rorlich, *The Volga Tatars*, 88. Gasprinskii founded his first school in 1884. And while several well-known individuals had come before him expressing foundational ideas, there was no coordinated effort until Gasprinskii endeavored to treat the Muslims' societal problems on a grand scale and across the many Turkic peoples of the Russian empire. Edward Allworth, *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, 3rd ed. (Durham: Duke University Press, 1994), 172; Uli Shamiloglu, "Formation of Tatar Historical Consciousness: Şihabäddin Märçani and the Image of the Golden Horde," *Central Asia Survey* 9, no. 2 (1990): 39-49; Lazzarini, Ismail Bey Gasprinskii's *Perevodchik/Tercuman*, 151-166. On Gasprinskii's attempts to stretch the movement across many Muslim peoples see Thomas Kuttner, "Russian Jadidism and the Islamic World: Ismail Gasprinskii in Cairo 1908," *Cahiers du monde russe et soviétique* 16, nos. 3-4 (1979): 383-424.
- ³⁸ Edgar, *Tribal Nation*, 33. The Tatar reformer Ismail Bey Gasprinskii and some Ottoman Turks promoted the idea that the many Turkic peoples should employ a unified literary language. Turkmen did not agree. On Ottoman Turks see M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995).
- ³⁹ Adeeb Khalid, "Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Central Asia in Comparative Perspective," *Slavic Review* 65, no. 2 (2006): 250.
- ⁴⁰ Edgar, *Tribal Nation*, p. 33.
- ⁴¹ Tagangeldi Täçmyradow, *Türkmen edebi diliniň Sovet Döwründe ösüşi we normalanyşy* (Aşgabat, Ylym, 1984); M. Söyegow, "Türkmen edebiyatında ceditçilik dönemi hakkynda bazi tesbitler ve yeni mlumatlar," *bilig*, no. 7 (1998): 114; Edgar, *Tribal Nation*.
- ⁴² See Khalid, *Making Uzbekistan*, 36, and Läle Can, "Trans-Imperial Trajectories: Pilgrimage, Pan-Islam, and the Development of Ottoman-Central Asian Relations, 1865-1914 (Ph.D. diss., New York University, 2012).
- ⁴³ Charles Kurzman, ed. *Modernist Islam 1840-1940: A Sourcebook* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
- ⁴⁴ Muhammetguly Atabaý oğlu, "Hemme İşlerde Türkmenler Başka Milletlerden Geridir," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, 6 February 1915, 2-3.
- ⁴⁵ Böriýew on occasion published under his original name "Böri," without the Russian ending.
- ⁴⁶ Muhammetguly Atabaý oğlu, "Okuw İşleri we Türkmen Mekdepleri," and "Täze Okuw Düzgüni," in *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 14 December 1914 and 6 February 1915, 2.
- ⁴⁷ Söyegow, *Collected works*, unpublished manuscript, 155.
- ⁴⁸ Söyegow, *Collected works*, unpublished manuscript, 155.
- ⁴⁹ Täçmyradow, *Türkmen edebi diliniň*, 215-225.
- ⁵⁰ Throughout the 1920s, his works were performed at the Turkmen State Theater along with those of Karaja Burunoglu, Şemseddin Kerimi, Berdi Kerbabaýew, and Ýaradankulu Baraýoglu, graduates of the new method school in the Turkmen village of Kaka. Myratgeldi Söyegow, "Tek Dramıya Edebiyat Tarihine Girmiş Olan Yazar: Ayıcan Haldurdıyev," *Bülten Press*, Year 3 (2001): 34.
- ⁵¹ Transcribed in Söyegow, *Türkmen edebiyatında ceditçilik dönemi*, 118.
- ⁵² Söyegow, *Türkmen edebiyatında ceditçilik dönemi*, 113-114.
- ⁵³ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*.
- ⁵⁴ Berdiev, *Ocherki po istorii shkoły Turkmenskoi SSR*, 5. At this time in the Russian empire literacy was measured by self-reporting and only the ability to read. However, it was not limited to ability to read in Russian, but in any language. I thank Ben Eklof for his help with this information. Today's Turkmen scholars doubt this low statistic but do not have the resources or the time to build a case otherwise. They currently spend their time on projects mandated by the state in support of a particular brand of nationalism.
- ⁵⁵ Kurbanov and Kuzmin, *Ocherki po istorii*, 15.
- ⁵⁶ Under the Russian Imperial system the Turkmen were legally defined as *inorodsty* (alien), a term used to designate non-Russians in the empire. However, within Central Asia the term *tuzemtsy* (native) was prevalent, Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, 74; Khalid, *Backwardness and the Quest for Civilization*, 236.
- ⁵⁷ Muratgeldi Söyegow, "Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi hakkında Bazı Tesbitler ve Yeni Malumatlar," *bilig*, 7, Summer (1998): 112.

- ⁵⁸ Muhammetgulu Atabaý oglu, "Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar 13 January 1915, 2. See also Söyegow, "Bülten Press," No. 26, 2000, p. 4.
- ⁵⁹ Söyegow, *Türkmen edebiyatında ceditçilik dönemi*, 1998, 114. Such medicinal metaphors were common in these years.
- ⁶⁰ Öwez Muhammetýar oglu, "Ýeni usul," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 3 February 1915, 1.
- ⁶¹ Myratgeldi Söýgow, "Ilk Türkmen Kitaby Yazarı: Alışbek Aliev," *Bülten Press* 1 (1999): 9.
- ⁶² He specifically references Aliýew's textbook which taught with the phonetic method that reformers wanted to see used in schools.
- ⁶³ Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Okuw we Turkmen Mekdepleri," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 9 January 1915, 2.
- ⁶⁴ Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Okuw we Türkmen Mekdepleri," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, 9 January 1915, 2.
- ⁶⁵ For the Ottoman case see Emine Ö. Evered, *Empire and Education Under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks* (New York: I.B. Tauris, 2012), 276.
- ⁶⁶ Kurbanov, *Obuchenie v konfessional'nykh*, 41-42.
- ⁶⁷ Lazzarini, Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1873-1914, p. 26-7, citing Ismail Bey Gasprinskii, "Türk Yurtçularına," *Türk Yurdu*, I, No. 7 (1328/1912), 194.
- ⁶⁸ Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Okuw we Türkmen mekdepleri," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, 9 January 1915, p. 2.
- ⁶⁹ Öwez Muhammetýar oglu, "Ýeni usul," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, February 3, 1915, p. 1.
- ⁷⁰ "Sorag/Jogap," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar*, 9 January 1915, p. 4. I am grateful to Touraj Atabaki for bringing this form of polemic to my attention.
- ⁷¹ Kerbabaýew, a Turkmen poet and author of literature. Wepaý oglu uses the Turkmen, not Russian, form of his name.
- ⁷² Söyegow, "Orazmammet Vepayev," *Bülten Press*, No. 20 (2001), 1-2.
- ⁷³ On Young Movements in the Russian empire, see *Modernity and its Agencies: Young Movements in the History of the South*, Touraj Atabaki ed. (New Delhi: Manohar: 2010).
- ⁷⁴ Öwez Muhammetýar oglu, "Ýeni usul," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 3 February 1915, 1.
- ⁷⁵ Lazzarini, *Gadidism at the Turn of the Twentieth Century*, 153.
- ⁷⁶ Lazzarini, *Gadidism at the Turn of the Twentieth Century*, 153.
- ⁷⁷ Öwez Muhammetýar Oglu, "Hormatly atalarymyz," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* February 6, 1915, 2.
- ⁷⁸ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*; Rorlich, *The Volga Tatars*.
- ⁷⁹ Mugallym Muhammet Atabaý oglu, "Türkmen aýallarynyň zehini," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 17 March 1915, 3; Marianne Kamp, *The New Uzbek Woman in Uzbekistan: Islam Modernity and Unveiling Under Communism* (Seattle: University of Washington Press, 2006), 34.
- ⁸⁰ In the Ottoman Empire "millet" was a legal designation for non-Muslims which over time took on the meaning of the term "nation." "Millet" *Encyclopaedia Islam*, Vol. VII. C. E. Bosworth et al. eds. (Leiden: E. J. Brill, 1993), pp. 61-64; Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System," in *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis (Teaneck: Holmes & Meier Publishers, 1982), 69-88.
- ⁸¹ From the Arabic, "milla" originally referred to a religious group, by the twentieth-century millet in its Turkic form had begun to take on a meaning closer to "nation" in some regions. Kamp, *The New Uzbek Woman*, 34; Adeeb Khalid, "Nationalizing the Revolution: The Transformation of Jadidism, 1917-1920," in Suny and Martin eds, *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, pp. 156-159.
- ⁸² Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Türkmen halkyna," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 14 December 1914, 2; Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Okuw we Türkmen mekdepleri," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 9 January 1915, 2; Mäneli Seýit Ahmet Durdy Işan oglu, "Ýaşulylarymyza, *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 17 February 1915, 2. Sometimes an author referred to the Turkmen people as the "Muslim people" [*musulman millet*], Seýit Ahmet Durdy Işan oglu "Ruşça-Türkmença mekdepler üçin ýazaýlan hatdyr," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 27 February 1915, 2.
- ⁸³ Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Galyň jähätinden ýagny ynsan söwdasy Türkmenler arasynda," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 24 February 1915, 2.
- ⁸⁴ "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 16 January 1915, 2.
- ⁸⁵ Söyegow, *Türkmen edebiyatında ceditçilik dönemi*, 116.
- ⁸⁶ On "millet" among Turks see Edward Allworth, "The 'Nationality' Idea in Czarist Central Asia," in Erich Goldhagen, ed. *Ethnic Minorities in the Soviet Union* (NY: Praeger, 1968), 229-247.
- ⁸⁷ Muhammetgulu Atabaý oglu, "Täze Açylan Türkmen Okulu," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 23 January 1915, 2-3.
- ⁸⁸ Mugallym Muhammetguly Atabaý oglu, "Galyň jähätinden ýagny ynsan söwdasy Türkmenler arasynda," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 24 February 1915, 3. See also Öwezgeldi Mämetgurban oglu, "Täze ýagşy adat," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 13 March 1915, 2. Söyegow, "Şair we nesirji," *Mugallymlar gazetini* 26 November 1997, 3.
- ⁸⁹ Mugallym Muhammet Atabaý oglu, "Türkmen aýallarynyň zehini," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 17 March 1915, 3.
- ⁹⁰ Adrienne Edgar, "Emancipation of the Unveiled: Turkmen Women under Soviet Rule, 1924-1929," *Russian Review* 62, no. 1 (2003): 132-149; Douglas Northrop, *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia* (Ithaca: Cornell University Press, 2004); Kamp, *The New Uzbek Woman*.
- ⁹¹ Molla Sabyr Söýün, "Galyň," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 6 March 1915, 2.
- ⁹² Mämetgurban oglu, "Täze ýagşy adat," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 13 March 1915, 2.

- ⁹³ Touraj Atabaki, "Enlightening the People: The Practice of Modernity in Central Asia and its Trans-Caspian Dependencies," Gabriele Rasuly-Palesczek, Julia Katschnig, eds., *Central Asia on Display: Proceedings of the VII. Conference of the European Society for Central Asian Studies* (Vienna: Lit Verlag, 2004), 127.
- ⁹⁴ Edward Lazzarini, "Ismail Bey Gasprinskii's *Perevodchik/Tercuman*: A Clarion of Modernism," in *Central Asia Monuments*, H. B. Paksoy ed. (Istanbul: Isis Press, 1992), p. 145.
- ⁹⁵ Lazzarini, "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1873-1914," (PhD dissertation, University of Washington, 1973), 173-174.
- ⁹⁶ I. A. Beliaev was the first editor, and when he left Transcaspia after the February 1917 Revolution, A. C. Aliev took over; A. Tsvetkov edited the Persian language pages. It is also known by a Russian title *Zakaspiiskaia Tuzemnaia* although only tiny sections from the editor were printed in Russian.
- ⁹⁷ Mugallym Muhammetguly Atabay oğlu, "Türkmen Halkyna," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 14 December 1914, 2.
- ⁹⁸ Alyşbeg Aliyew, "Sowatsyzyk," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 3 January 1915, 2.
- ⁹⁹ See also, Austin Jersild, "Rethinking Russia from Zardob: Hasan Melikov Zardabi and the 'Native' Intelligentsia". *Nationalities Papers* 27, no. 3 (2010):503-517.
- ¹⁰⁰ Articles did not report on traditional *mekdebs* or *medreses*.
- ¹⁰¹ "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 20 March 1915, 2.
- ¹⁰² "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 16 January 1915, 2.
- ¹⁰³ "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 30 January 1915, 2.
- ¹⁰⁴ "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 13 February 1915, 2.
- ¹⁰⁵ "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 20 February 1915, 2.
- ¹⁰⁶ H.A.R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (N.Y.: AMS Press, 1970).
- ¹⁰⁷ Fierman, *Language Planning and National Development*, p. 58.
- ¹⁰⁸ Nicolas Poppe, *Introduction to Altaic linguistics* (Weisbaden: Otto Harrassowitz, 1965).
- ¹⁰⁹ Tagangeldi Täçmyradow, *Türkmen edebi diliniň Sovet döwründe ösüşi we normalanyşy* (Aşgabat, Ylym, 1984).
- ¹¹⁰ "Habarlary," *Ruznama-i Mawera-i Bahr-i Hazar* 16 January 1915, 2.
- ¹¹¹ "Türkmen Bilim Heýatynyň Türkmen Imlasy Hakyndaky Karary," *Türkmen Ili*, No. 5-6, 1923, 51-52.
- On the various Turkic groups see, Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey* (Jerusalem: Israel Oriental Society, 1954); Rorlich, *The Volga Tatars*; Fierman, *Language Planning and National Development*; Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule* (Stanford: Hoover Institute Press, 1992); Lazzarini, Ismail Bey Gasprinskii's *Perevodchik/Tercuman*.
- ¹¹² John W. Slocum, "Who and When were the *Inorodtsy*? The Evolution of the Category of "Aliens" in Imperial Russia," *The Russian Review*, 57, no. 2 (1998): 173-190.
- ¹¹³ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, 211.
- ¹¹⁴ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, 211.
- ¹¹⁵ See Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, especially pp. 134-136.